This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DR
350
.P67

B 836,526

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES

$a = m$

Pirćanac, Milan S.

КНЕЗ МИХАИЛО

и

ЗАЈЕДНИЧКА РАДЊА БАЛКАНСКИХ НАРОДА

од

М. С. Пирћанац

Српска
Централна
Библиотека
У САРАЈЕВУ

БЕОГРАД
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1895

DR
350
.P67

КНЕЗ МИХАИЛО

и

ЗАЈЕДНИЧКА РАДЊА БАЛКАНСКИХ НАРОДА

I

У гомили питања, која је у својој жестини истакла страсна полемика, поведена између наша два угледна политичара, ми ћемо се у овој расправи задржати само на једном; говорићемо о заједничкој радњи балканских народа за време друге владавине Кнеза Михаила.

При свем том мислили смо, да нам је немогуће говорити о политици владавине Кнеза Михаила, која се односи на заједничку радњу балканских држава и народа, а да не потрошимо коју реч и о Уставу од 1869 године. Тај се Устав окривљује, да је произвео коренити прелом у нашем државном животу и да је, скренувши пажњу српског народа, са спољних на унутрашња питања, убио велику народну мисао. Ова два догађаја представљају се у полемици као да стоје у узрочној вези један с другим.

Не би било озбиљно порицати моћни утицај који установе врше на живот сваког народа, али бисмо се сувише удаљили од истине, ако бисмо хтели тврдити, да од самих установа зависи његов напредак. Кад би тако било у ствари, сваки би народ могао постати за двадесет и четири часа и разуман, и вредан, и напредан. Требало би му само наћи вештог мајстора, који прави добре уставе, а таква вештина није данас тако велика тајна. Међу тим ми видимо данас народе с једнаким

установама, а с неједнаком срећом; видимо једне, где се с непотпуним установама служе доста добро, док се други упропашћују с установама савремено најсавршенијим. Па чак видимо и један исти народ, где, у различитим иначе приликама, напредује с непотпуним установама а опада с потпуним.

Не треба нам далеко поћи, ми смо живи пример, који доказује ово што овде рекосмо. И ако сиђемо с висине општих погледа на наше одређено земљиште, ми ћемо се с места о томе уверити.

Прва владавина Кнеза Милоша била је чисто апсолутистичка. Тако је морало бити, и добро је што је тако било. Милош је морао да крчи око себе. Пре њега доглавници су били већ у неколико успели, да сплету и спутају Карађорђа, Милош је своје за дуго време укротио. Али све то бивало је на примитиван, сувише суров начин, и у тим приликама често је вређано и оно, што се ни под којим режимом владавине не би смело повредити. Додајте томе појмове ондашњег доба о природи и обиму власти, о моме и твоме, и о личном достојанству, па ћете потпуно разумети покрет, који се је на скоро појавио, тражећи неке гарантије за личност и имање.

Доиста је зло, што те гарантије нису могле бити нађене у самој земљи, него су тражене на страни, те бежећи од једног зла упало се у друго. Али у опште за то је криво наше целокупно друштвено стање, које се само споро и постепено лечи. Ево скоро тридесет година како слободно и независно тражимо те гарантије у нашој средини, па још ни данас нисмо успели да их пронађемо. Какво онда чудо, што су оне пре педесет и више година, у приликама, у којима се је Србија налазила према Порти и Русији, тражене на страни. Свакојако не може се порећи, да су то биле за неко време стварне гарантије, којих се је потреба онога доба живо осећала.

Приликом политичке завере у 1857-ој години, у којој је било умешано више саветника, Александар Карађорђевић покушао је да се ослободи ових гарантија, које су почеле осетно сметати правилном развићу земље, и чинило се да је био згодан тренутак да их се отресе. Париским уговором замењено је

било искључиво покровитељство Русије над Србијом општом заједничком гарантијом сила уговарачица, а поред тога искључено је било и свако мешање од стране појединих гараната или Порте у унутрашње послове земље, сем случаја заједничког споразума. При свем том нашле су се силе које су прихватиле ствар незадовољеника и узеле у заштиту саветнике, који су ковали завере противу живота владаочевог. Кнез је био у овом спору побеђен и приморан да напусти земљу.

Али Кнез Михаило био је са свим друге среће. Чим је ступио по други пут на престо, још у години 1861-ој, он је слистио ове гарантије, и протести Портини остали су узалудни. Од тога часа Државни Савет, који је за време владавине Александра Карађорђевића вршио законодавну власт, постао је у самој ствари чисто административно тело. Истина, Савет је и даље вршио привидно законодавну власт, гласао је законе, решавао о буџету; али како су његови чланови само по Кнежевој увиђавности могли ту бити или не бити, Савет у ствари није могао бити законодавни чинилац; за то су му оскудевали први услови, који би му учинили положај независним од Круне.

Режим дакле друге владавине Кнеза Михаила јесте *режим чисто личне владавине*, што ће рећи: сви државни послови зависили су у томе добу једино од воље и од увиђавности владаочеве. У томе режиму утицај, који је мњење могло вршити на јавне послове, био је сувише скроман. У њему није могло бити министарства с политичним програмима, да своје погледе у односу на послове своје земље држави наметне. И за чудо, при свем том, Србија се у том режиму скоро понајбоље осећала, и у њему је понајвише урадила. Али за то немамо да благодаримо режиму, *који је један од најгорих*, већ личности Кнеза Михаила, који је један од најбољих владалаца.

За оваким режимом личне владавине, — то добро треба умотрити — долази Устав од године 1869-те.

На првом кораку намеће нам се овде питање, да ли би овај режим, који је владао под Кнезом Михаилом, и у коме се је Србија тако добро осећала, донео исте ресултате и под намесништвом? У тројству: Блазнавца, Ристића и Гавриловића,

ми бисмо морали наћи Кнеза Михаила и његов ауктоpитет, и на страни и у земљи, његову добру вољу и његову безграничну оданост великим интересима своје отаџбине, те да бисмо се могли надати, да нам исти режим донесе и исте ресултате.

Према потпуно стеченом искуству нама је данас немогуће замислити режим личне владавине с Блазнавцем, Ристићем и Гавриловићем у намесништву, а с Радивојем и његовим другарима у управи, па од таког режима надати се још каком добру. Кнез Михаило имао је правилне, широке погледе, на задатке државе српске, а ови људи нису имали никакве. Границе у којима су се кретале њихове амбиције и лични интереси, биле су границе и великој мисли српског народа. Кнез Михаило тражио је, за државне послове, спремне и поуздане посленике, а ови људи тражили су места за своје присталице. Ми се још и данас сећамо, како нам је у оно доба, један од намесника, у заносу своје силе говорио: „Ми се необзиремо: ни на способност ни на карактер, у овој држави има места само за наше пријатеље". А његов министар полиције преводио је ову државничку мудрост на овај много разумљивији језик:

„Ко је с нама учинићемо све за њега што можемо.
Ко је неутралан нема се од нас ничему надати.
Ко је противу нас, њега ћемо сикиром по глави".

Већ само ова разлика између Кнеза Михаила и намесника, није ли довољна да нас увери, да би без устава под намесницима могло бити и много горе него што је било под Уставом од 1869-те године

С опште дакле тачке сматрања, режим личне владавине последњи је међу свима режимима. Његова је највећа мáна, што се у њему цео јаван живот усредсређује само на једну тачку, што све зависи од једне воље и од једне памети. Владаоци не долазе на престо по способности него по праву, и зато је веома опасно, кад се грађани одвикну, да о државним пословима сами воде бригу, а то је неизбежна последица сваком режиму личне владавине. С практичног опет гледишта, како су се у нас ствари развијале, тај нам је режим био до-

бар под Кнезом Михаилом, али би нам био гори од свију под владавином, које су њему следовале.

Ништа не може бити погрешније и у овим важним питањима опасније, него кад се побркају ствари и личности, кад се изукрштају и испретурају последице њиховог узајамног утицаја на послове државне, и кад се тако упадне у нерасправљиве и неразрешљиве заплете и забуне. — Срби су тврдо веровали у установе, као у какав непогрешан лек против свих зала од којих патимо. Од режима чисто личне владавине прешли смо с Уставом 1869 године на режим *прикривене личне владавине*, а с Уставом од 1888 године дошли смо на режим чисто парламентарне владавине. Проба је, види се, ишла врло брзо, али јој је и разуверење следовало стопу у стопу, и проба је наше веровање у лаж утерала.

До јуче могло се је говорити и овако и онако. После извршене пробе може се учинити само једно: мора се признати без резерве, да ми не схватамо важност установа и закона за правилан и поуздан напредак у држави. С уставом и законима, ми живимо поред устава и закона. Мора се признати, да је главна мáна у нама а не у установама, и да је ту легло свима нашим недаћама. Кад бисмо ми збиља разумевали дејство установа, и умели ценити њихову вредност, ми бисмо их умели и задобити, и поштовати и сачувати, а не бисмо давали одвратан призор целом образованом свету, да пљескамо и кад нам се дају и кад нам се одузимају. Установе такве постале би јемство за наш правилан политички живот, а не само оружје у борби једних противу других.

Приђимо сад мало ближе самом Уставу од 1869 године, како бисмо могли видети, да ли се у њему налазе доиста разлози, који би оправдали прекоре, с којих се оптужује, да је он произвео таки прелом у нашем државном животу, који је народну велику мисао оштетио.

Ми не мислимо да се није могло дотерати до пунолетства с државном организацијом, која је иза Кнеза Михаила преостала, па ма како она била непотпуна. Ми смо скоро уверени, да намесништво, у том случају, не би радило ни боље ни горе,

но што је радило под владавином Устава од 1869 године. Ми признајемо, да је тим Уставом, с једне стране, учињен значајан корак у нашем уставном животу у томе: што је Скупштини дато право да гласа о буџету, али с друге стране да је учињен назадак у томе, што је одговорност за вођење државних послова нашла заклона у онакој Скупштини, и тиме постала у ствари илузорна. Једном речи: што је у државним пословима привидност заменила искреност. На послетку устав може бити или либералан или реакционаран; може одговарати потребама и ступњу развитка нашег народа, или не одговарати; али што не може бити то је, да је овакав Устав произвео прелом у нашем државном животу и да је скинуо с дневног реда „једно велико српско питање, а у исто време и балканско“.

У истини, једино озбиљно право, које је Устав од 1869 год. дао народу то је: што буџет није могао бити повишен без одобрења Народне Скупштине. Све остало само је парламентарна сиграчка, намењена, да наше сељачке посланике забавља. Ово једино, озбиљно скупштинско право, није могло осетно ублажити систем личне владавине, и зато је за цело време наше уставне владавине, скоро пуних двадесет година, режим прикривене личне владавине био у нас у највећем јеку.

Неразложно би било пребацивати одговорност за недаће које су нас сналазиле, час само на Устав, час само на његову неуставну примену. За пуних двадесет година овог уставног режима, није било ни једне личности, ни једне групе политичких људи, ни једне странке, ни једне струје у земљи, која би била у стању, да наведе Круну на путове, на које она није налазила рачуна да наиђе. Скоро све у земљи служило је искључно Круни. Она се је служила час једнима час другима, и свагда једнима против других; а они су се између себе клали, као жути мрави, за оно мало топла места, које су Крунини зраци понајвише загрејавали. Све је у земљи под овим режимом било слабо и немоћно; једина Круна била је јака и снажна. Она је водила ратове, она је закључивала мир, она је давала уставе, она их је могла тако исто укидати. Њена је заслуга за све добро, што га је за то време могло бити у земљи, као што је њена одго-

ворност за све зло, што је ову земљу снашло. То су неизбежне последице сваком режиму личне владавине, а ми — интелигенција српска, ми смо одговорни само за начине којима смо томе режиму служили, и за неизлечиву немоћ, која је отуда долазила.

И доиста, нама је тешко разумети, како је то могло бити, да Устав од 1869 године није могао стати на пут ни ратовима од 1876 и 1877 год., ни оном од 1885 год., а да је могао осујетити остварење наше народне мисли после смрти Кнеза Михаила?

У истини, између владавине Кнеза Михаила и оне намесничке, учињен је огроман прелом у животу нашега народа, али тај прелом није дело Устава, већ дело људи. Ако у једном народу нема ни довољно свести, ни довољно смелости, да се опакој владавини људи стане на пут, долазила она од једног лица или од гомиле, нису криве само установе, што у таквом народу иду ствари наопако. За то је крив сам народ, или тачније да се изразимо, крива је она класа људи, која у таквом народу руководи јавне послове.

После ових општих примедаба, пређимо на питање, које је поглавито предмет овој расправи.

II

Г. М. Гарашанин тврдио је, да се је Србија 1868 године, пред убиством Кнеза Михаила, налазила на прагу рата за остварење великог народног задатка, и да је тај задатак под намесништвом напуштен. Г. Јов. Ристић, на против, доказивао је, да је још за живота Кнеза Михаила смерана, и спремана радња била одложена. Крупна доиста разлика у оцени једног веома важног историјског чина.

У целој другој владавини Кнеза Михаила, најзначајнији је моменат за историју, доиста овај, који су писци у својој полемици истакли, и ми ћемо бити задовољни, ако будемо у стању припомоћи, да се историјска истина у њему пронађе. Наши су извори у неколико лично сазнање догађаја онога доба, као чиновника министарства спољних послова, а у неколико аутентични документи, који се односе на тај важан моменат наше историје.

У опште се данас држи, да је време друге владавине Кнеза Михаила било једно од најзначајнијих доба за судбину нашег народа, и по општим приликама које су онда владале у Европи, и по покушајима које су чинили балкански народи за остварење својих народносних задатака. И доиста, балкански народи били су се у то доба упутили сви једним истим путем, и сложили се на заједнички рад. Онда је још источно питање стајало неначето; данас је оно, на нашу штету, више од пола решено. Онда су постојали изгледи, да Србија прикупи око себе српске елементе и да створи уједињену српску државу, а с балканским државама да ступи у тесне везе пријатељства. Данас је Аустро-Угар-

ска у Босни и Херцеговини; Бугарска је истакнута, на неким тачкама, насупрот нашим оправданим народним тежњама, а од осталих балканских народа сваки тражи свој спас засебним путовима. Док су други добијали Србија је само губила и ми данас не можемо да се уздржимо, те да се са страхом у души не запитамо: да није већ откуцао судбоносни час за српски народ, или да догађајима, који су следовали од 1867 године до данас, није његова судбина потиснута на путове, где ће му или никаква, или са свим споредна улога у део пасти.

Да би се могла правилно разумети радња на овом пољу за време друге владавине Кнеза Михаила, потребно би нам можда било упознати се, бар у неколико, с главнијим личностима које су у тој радњи удела узимале; на жалост ми смо данас принуђени ограничити се на неколике црте само о овоме доиста знаменитоме српском владаоцу.

Ступајући на престо по други пут Кнез Михаило донео је собом горко и скупо стечено искуство. Од свију Обреновића он је у основу био најапсолутистичније природе, а догађаји су га довели до уверења, да без чврсте владалачке руке, и разборите тврде воље, не може бити правог напретка за Србију. Кад су му говорили о политичким слободама, он се је само горко смешио, и показујући на скоро препотопске, четвртасте точкове на колима наших сељака, и на њихове кржљаве волове, он је обично говорио: „Није слобода у параграфима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован, и имућан народ? а докле је год он сиромашан и необразован, све политичке слободе, које бих му ја дао, он би употребио само на своју рођену штету, и сваки који би хтео, могао би му их одузети кад год би хтео.“

Слабо гибак, поносит, веома решителан, понекад плаховит, Кнез Михаило подсећао је више на матер него на оца. У њему гледамо живу слику историјске Љубице, кад кори престрављене

борце и враћа их на душмане, или, кад пиштољем у руци, растерује загушљиви смрад из свога брачног живота. Човек обичне здраве памети и бистрине, Кнез Михаило био је веома поуздана карактера, своје владалачке дужности разумевао је и вршио до краја, свом душом био је одан свом народу, и био је занесен за његовом величином. Људи, који су стајали у његовој близини, знају, да је он све своје велико имање био намењио на циљ оснивања уједињене српске државе [1].

Као владалац Кнез Михаило није имао мáнâ. У државним пословима нити је шта чинио из мржње, нити из хатара. Ценио је људе за које је држао да су способни и карактерни, а презирао је оне, за које је мислио да су плеткаши. И ако није симпатисао И. Гарашанину, он је употребљавао његове државничке способности за све време док су се њихови погледи на спољну политику слагали. Уклонио је једног министра из кабинета чим му је доказато, да је он ствар неког чиновника неверно представио, а другога опет, што је покушао, да Кнежеву сестру од стрица увуче у политику и њоме се код Кнеза послужи [2].

Није нам намера да тврдимо, да Кнез Михаило у политици није никако грешио; у државним пословима немогуће је

---

[1] Одмах после бомбардања Београда Др. Стеван Милосављевић био је послан у Париз и Лондон у циљу набавке оружја. У то исто време био је у Паризу М. Лешјанин због политичних послова код француске владе, и у неколико вођена је преко њега преписка о оружју. Оружје је износило око милиун и две стотине хиљада франака, и ево шта М. Лешјанин пише 5 септембра 1862 год. из Париза И. Гарашанину о његовој исплати.

„Г. Министер финансије препоручио ми је у једном *врло* малом писманцету да ништа не говорим мојој околини о ствари због које у Лондон идем. Таква препорука није била нужна човеку од наше струке. Међутим ја сам казао доктору све што треба да зна. Тако он зна да је још пок. Књаз Милош за време свог бавлења у Петрограду положио знатну суму у руску банку, и да је сад Књаз захтевао, да се за његов рачун положи од те суме колико треба у Лондону. Доктор је морао знати оволико, а нужно је да и ви знате шта он зна“.

[2] Причало се онда како је једном Кнез Михаило, пола у шали пола у истини, рекао: „Да није мојих непријатеља по мојим пријатељима ја бих се нашао у чуду, толико су неспремни и неразумни. Они ме окривљују што се о њима доста не бринем, а ја вас питам ко би још држао у Савету онаквог магарца, као што ја чиним?“.

не грешити. И он има свог доброг удела у одговорности за осуђивање судија врховног суда, чисто за дело њиховог суђења, и ако главна кривица пада на оне, који су као признати знаци закона, дали мишљење, да је така мера према судијама била и правилна и праведна. Ми се још и данас живо сећамо с каким је изненађењем и узбуђеношћу И. Гарашанин чуо од нас, кад смо се с одсуства вратили, да је том осудом учињена непоправљива погрешка у политици, и бачен излишан неизгладив прекор на владавину Кнеза Михаила.

Кнез Михаило имао је и унутрашњу и спољашњу *своју* политику, а у опште он је решавао послове с појединим министрима засебно, и зато су министарске седнице, у којима је он председавао, биле веома ретке. Унутрашњу политику изводио је преко својих повереника Н. Христића и К. Цукића. Уставовац И. Гарашанин није могао имати у овим питањима код Обреновића слободно кретање, али његов утицај на питања спољне политике био је меродаван.

Оваког владаоца, до кога је, сем родбине и министара, мало ко допирао, окруживали су људи неједнаке способности и неједнаког владаочевог поверења, и они су се, с малим изузетком, у току времена, поделили у две котерије, које су се, разуме се, срдачно мрзиле. У првој су били коловође: Коста Цукић, два Лешјанина — Рајко и Милоје — и Јован Мариновић, а у другој Кнежева сестра од стрица Анка Константиновићка, М. Блазнавац и Јован Ристић. Прва је имала превагу у почетку, друга на свршетку, а коначну победу однела је ова друга тек после убиства Кнежева. И. Гарашанин и Н. Христић стајали су сваки за себе ван ових група. Први, о коме се говорило, да је узет само зато да послужи дотле док се кола из блата не извуку, ослањао се једино на потребу која се за његов рад осећала, други на велико Кнежево поверење.

Колико је која од ових група имала утицаја на рад државни у погледу на наше велико народно предузеће, показаће се, у неколико, и у самом току ове наше расправе.

III

На застави, коју су развили противници владавине Александра Карађорђевића, било је написано, да је он, из чисто династичких рачуна, привезао политику српске државе за Турску и Аустрију, и да је тако издао интересе своје земље. Ова је застава победила; и слаби Карађорђевић морао је Обреновићу престо да уступи.

Не може спадати у обим ове расправе да оцењује: да ли је политика, која је вођена за време владавине Александра Карађорђевића, била правилна или погрешна, и да ли је оптужба његових противника историјски оправдана. Али у опште толико би се овде могло приметити, да је Србија, чим је поникла, и ако још васална, постала засебан органски део велике породице европских народа, и као таква, да је морала имати и своје засебне интересе, и онда, разуме се, свака политика, која би се, из начела, искључно наслањала било на Турску, било на Аустрију, било на Русију, била би погрешна из основа.

Свакојако положај наше земље у приликама онога доба између сизеренске Турске, покровитељке Русије и сусетке Аустрије, чији су се интереси на свакој тачци с нашима сукобљавали, био је веома тежак, а Кримска га је војна још знатно отежала, и при свем том, историјски је факт, да је Србија из те опасне кризе вешто испливала.

Било како му драго, стари Милош, који је покушавао више пута, да се врати у Србију путем буне, па не успео, веровао је, да је ова оптужба противу Карађорђевића истакнута, снажно дејствовала на догађаје у Србији, који су повратили лозу Обреновића на престо. Зато је он и држао за му-

дро, чим је поново сео на престо, да спољну политику Србије упути са свим супротним правцем. Ова његова одлука огледа се у његовим односима нарочито наспрам Порте, како у ситним тако и у крупним питањима, и његов је говор у толико био одсуднији, у колико је мање мислио, да га самим делом поткрепи.

У дубокој старости, у којој је био Кнез Милош, није се збиља могло ни помишљати на какву велику политику. То су знали и Милошеви пријатељи, и његови противници. При свем том кораци, које је Милош предузео код Порте и гарантних сила, произвели су стварни, осетан прелом у политици српске државе. Али томе је знатно допринео и нови међународни положај, у који је дошла Србија услед париског уговора, који је искључно руско покровитељство заменио заједничком гарантијом сила уговарачица.

Под Кнезом Милошем Србија је неоспорно ударила другим путем, она није била више само потискивана догађајима и у њима се окретала, како је знала и могла; она је и сама на догађаје рачунала, старала се да их разуме и да их на своју корист употреби. Али, то је све, што је стари Кнез за кратко време своје друге владавине могао да учини. Он је у неколико обележио пут, којим је правилна и добро схваћена политика српске државе морала да пође. Даље, за онда, нити је мислио, нити је могао да коракне.

Успео, не успео, Кнез Милош се није варао, кад је држао, да ће Србија имати стварне користи и од самог истицања код Порте и гарантних сила извесних питања, која су за њу била веома важна. У том циљу он је и послао депутацију у Цариград, ставивши јој у задатак, да тражи од Порте: прво, да се призна Србији право, да се сама унутра уређује, према приликама и својим потребама, те да се тиме једном за свагда пресече пут сваком страном мешању у унутрашње послове наше земље; друго, да исели Турке из Београда и других места по унутрашњости земље, ван градова; и треће, да Порта призна наследство престола у лози Обреновића.

Мисија није успела, да у корист Србије реши ова питања; али кораци, које је Кнез Милош био предузео, нису остали без значајних последица у политици; и само годину дана доцније Кнез Михаило нашао је са свим прокрчен пут, да иста питања редом износи на решавања и да их у корист Србије расправља. Истина, и онда ствар није ишла као подмазана, али је земљиште и код Порте и код гарантних сила било потпуно испитано и правилно оцењено, и кораци Кнеза Михаила, у пркос свима протестима и одупирању Порте и њених пријатеља, били су један за другим успехом крунисани.

Али, ако отац није могао помишљати да пође даље, син, на против, није помишљао, ни тренутка, да се устави онде, где му је отац стао. За време његовог дугог бављења ван отаџбине у глави Кнеза Михаила сазрела је мисао велике народне политике, и добила свој коначни облик; а у његовој души утврдила се воља, да ту политику, у пркос свима тешкоћама, које би јој могле стајати на путу, покуша до краја извести. Дотадашњу, дакле, тако рећи, *пасивну* политику Србије заменила је под Кнезом Михаилом одрешито политика *активна*, која се није само повијала за догађајима, него је рачунала, да их и сама у приликама ствара за постигнуће својих народносних циљева. Ову политику за време друге владавине Кнеза Михаила покушаћемо, да према датима у главним цртама овде обележимо.

У спољној политици Србије Кнез Михаило пошао је најобичнијим али и најприроднијим путем. Истина, он тај пут није пронашао, али је он био први међу владаоцима на европском истоку, који је отворено и одлучно њиме ударио. Како је Кнез Михаило разумео политику народа на европском истоку, тако су исто о њој мислили, и пре њега, сви озбиљни државници и публицисте, којима разноврсна дневна питања и политика на парче нису сметала, да европски исток озбиљно проуче, да се упознају, до ситница, с његовим приликама и да без предрасуда и без предуверења дођу до правилног закључка. У општем интересу морало се, на послетку, доћи до тог уверења, да треба

пронаћи неки начин за све народе на европском истоку, како би сваки за себе могао живети својим самосталним државним животом.

До друге владавине Кнеза Михаила та је политика бивала предмет размишљања или, тако рећи, апстрактне политичке спекулације, с њим она почиње да се појављује као политика држава на Истоку и да се приводи у дело, а данас је већ она постала политиком и свих народа настањених у огромном простору између Беча и Цариграда, изузимајући шаку Немаца и Турака, којима су се, од како је дуализам у Хабзбуршкој царевини заведен, и Мађари придружили.

На овом огромном простору, који образује, у неку руку засебан свет, у овим чаробним крајевима, које је природа раскошно обдарила сваким благом и дражима, живе многобројни народи, скоро подједнаке снаге, који се налазе у непрекидном процесу врења и преображаја, тражећи сталну основу за заједнички политички живот, до које ни до данас нису могли доћи. Две моћне, са свим супротне, струје, потресају ове народе из темеља, једна, која тежи да одржи ово што постоји, друга, која иде на то да постојеће поруши, и да на рушевинама подигне нове творевине. Прву струју представљају Аустрија и Турска, другу народи, с малим изузећем, из којих су ове државе састављене.

На овако стање на европском истоку долази сад утакмица између Аустрије и Русије за превлашћу над Истоком; долази, у извесној мери. солидарност интереса између Аустрије и Турске, долазе општи интереси европске равнотеже моћи, и, на крају, долазе захтеви сувремене културе, који у нашем веку друштвеним и политичким животом превлађују.

Нема данас ни једног међу нама, који је у стању озбиљно размишљати о судбини наше земље, а за кога не би било јасно, да Србија, у приликама које данас владају на европском истоку, и под условима, у којима се она налази, не може да опстане као самостална држава. Она мора или задобити услове, који би јој самостални државни живот могле ујамчити, или као држава ишчезнути. Али нас, на жалост, има врло много, који,

занесени бесмисленом борбом која је нашим политичким животом завладала, и не помишљамо како да се помогнемо, и из овог тешког положаја изађемо.

Тако исто пре триестину година мислио је и Кнез Михаило о овом животном питању за српски народ, само што је он још и то мислио, да га што пре морамо решавати, те да га, можда, не би нови догађаји у Европи против нас окренули, и што је имао и готов план којим путем, и на који начин, да га покуша решити.

Да изведе своју отаџбину из овог привременог критичног положаја, да јој створи услове под којима би она могла живети, као самостална држава, њему није могла много помоћи политика на парче. Почесни успеси, у споредним питањима, били су свакојако драгоцене тековине, које су главну задаћу олакшавале, али главно питање они нису могли прекинути, и Кнез се осећао приморан да се лати великог главног посла, који се сав састојао у томе, да покуша прикупити раскомадане делове српскога народа у једну народну државу.

У овом великом послу он је могао рачунати на народе на европском истоку, који су имали с нама истоветне интересе, и који су, као и ми, тежили за самосталним државним животом, могао је рачунати на опште интересе европске равнотеже, и на сувремене културне захтеве, који би јавно мњење образованог света ставили на страну народа.

Русија је имала своје засебне интересе на Истоку. Она би нас према приликама могла донекле помагати, или нам одмагати, а Аустрија и Турска биле су, у првом реду, извесни, отворени противници. Противу ове две државе, дакле, морали су и бити управљени покушаји, и то противу прве, или противу друге, како би опште европске прилике собом доносиле.

Кнез Михаило није мислио да сме везивати ову велику народну политику за политику ма које велике државе, а кад је за своје планове тражио, и добио, потпору Руса, та се потпора ограничавала на савете пријатељске, на материјалну помоћ у средствима, и на изгледе, да ће Русија, у случају потребе, стати на пут Аустрији да се у послове Истока умеша. Ако би

сад Русија, што није немогуће, у развоју догађаја, своје држање променила, и Србија је била слободна да се за одбрану својих интереса побрине, како најбоље зна. Тај се ризик није могао избећи, и с њим се морало рачунати.

Привезати ову велику народну политику за руску политику или за политику ма које друге моћне државе, значило је у очима Кнеза Михаила само опет пристати на васални положај, можда у другом виду, али сигурно још под тежим условима.

Ове мисли Кнеза Михаила нарочито се обелодањују у разговору, који је водио 1859[3] г. у Лондону с Кошутом. Ми мислимо, да ће бити најподесније, ако их у главним прелазима буквално овде преведемо, те би тако читаоци могли видети не само шта је мислио незаборављени Кнез о политици наше земље, и чему се надао, него и како је он те своје мисли одевао. Обраћајући се Кошуту ево шта он вели у овом историјском разговору:

„Ми хоћемо да будемо независна држава, и данас кад

[3] Пролазећи овом приликом кроз Беч, Кнез Михаило додирнуо је, у разговору с руским послаником Балабином, ондашње прилике у Босни и начине како би се наша политика могла тамо помоћи, и да не би ова радња пала у невеште руке, ево шта он Кнезу Милошу у писму од 21 марта 1859 предлаже:

„Ја налазим да све ово горе наведено нико не би могао боље извршити од г. Епископа Шабачког, који од више већ годпна већу част поглавица народа босанског познаје, а тајну зна чувати, без чега је сваки, а нарочито државни посао узалудан. Колико је мени познато, о овим стварима је Илија Гарашанин много радио, а ја налазим да би и сад могао врло много радити. Он, сигурно, имао би начина ступити у сношеније и са Бошњацима, који се по Срему и Славонији налазе, а уверен сам да би он све своје силе употребио да Вашу Светлост задовољи, и ствар тако руководи као што треба. За то би ја тога мњенија био да Ваша Светлост њему и г. Епископу све, што се ове ствари тиче, повјерите на руковођење, а уверен сам да ће то бити на подпуно Ваше задовољство. Надам се да ће нам се и новац дати на ову цјел. Главна је, као што мало више реко, ствар, да људи који се за тако важне ствари употребљавају *знаду ћутати*, без чега је боље ништа и не почињати“.

А у другом писму, од 29 марта 1859, опомиње да се чувамо политике нерада овим речма:

„Ја се у Бога надам да из свију ови замешателства света, не само неће бити за нас квара и штете, него користи и напредка, само треба да и ми мало порадимо, а не, као што је по несрећи до сад било, са скрштеним рукама гледамо како нам други капу кроје“.

Ова се два писма налазе у хартијама Стевче Михаиловића.

имамо своју рођену управу, дакле, могућност, да се организишемо, уздамо се, да ћемо се још пре моћи мерити с Турцима, кад смо се могли борити противу њих у почетку овог столећа под Ђорђем Црним, у години 1816[4] под мојим оцем, па и доцније. Ми морамо сачекати подесну прилику, само што је блиско суседство аустријске силе наша несрећа. За Аустрију зна цео свет, да се њој прохтева, да се према Истоку прошири, она гледа на покрајине Истока као на могући плен у коме ишчекује свога удела, и зато је вазда готова да се умеша чим се у њеном суседству какав устанак појави, који стоји у супротности с њеним властољубивим циљевима. Ако бисмо ми развили заставу независности, извесно је да би се бечки двор умешао, сем случаја, ако бисмо под руским протекторатом мач потегли. У овом случају не би Аустрија Србију посела, јер би се бојала Русије. Али ми хоћемо да будемо слободан, независан народ, међутим знамо, да кад бисмо се ослободили од турске зависности помоћу Русије, да би то толико исто значило колико да бисмо били независни само по имену, али у ствари да бисмо зависили од Русије, једном речи да бисмо само господара променили.“

И даље, разлажући колико нам је Аустрија опасна као сусед, и како је јака солидарност интереса између Србије и мађарског народа, Кнез продужује: „Ми смо о томе убеђени, да је независна Мађарска таки сусед, да нам не само не би стављао никаке сметње на путу за нашу самосталност, него да би, у свом рођеном интересу, био наш добар пријатељ. То је једна тачка на којој се наши интереси подударају.“

„Друга је тачка она, на коју сте ви за време последње источне војне, у говорима, које сте држали овде у Енглеској, више пута гласом ударали, а на име, да се мањи народи могу одбранити као независна бића, да их велике силе не прогутају, само тако, ако би се сложили на заједничку одбрану против сваког спољњег нападача. Овако исто и ми гледамо на ту ствар. Ми знамо, да бисмо нашу независност, и у самом случају, ако бисмо успели, да је извојујемо, без оваквог савеза једва могли одржати. У овом погледу ми имамо један заједнички инте-

[4] 1815.

рес с вама; ми смо један на другог упућени, и пошто сте ви у конвенцији коју сте закључили с Кнезом Кузом — она ми је позната — сами изјавили, да ви савез одбранбени између Мађарске, Влашке и Молдавије и Србије, т. ј. *дунавску конфедерацију* сматрате као циљ, коме тежите, то се могу и ја без даљег разлагања тиме задовољити, ако искажем, да се ја у овом погледу с вама саглашавам.“

„Може бити и једне треће тачке, на којој се наши интереси слажу. Она је, истина, само хипотетичне природе (muthmasslicher Natur), али је ја при свем том спомињем, зато, што желим искрене односе између нас, а зато је потребна опет отвореност. Ја не знам како ви мислите о будућности турског царства, ја држим, да је његов распад само питање времена, али сигуран сам у томе, да ни ви не желите, као год ни ми, да оно, кад распад буде наступио, падне као плен Аустрији и Русији, него, да слобода народа буде његова наследница. То би опет било немогуће, ако би Мађарска остала под Аустријом пошто ова вреба плен. Међу тим треба имати на уму и један други моменат. Ако би се у случају распада, онај део царства турског, у коме Словени живе, распао на више мањих држава, то би ове без сумње подлегле руском утицају. То је нешто, што је противно вашим интересима, али је у исто време противно и нашим, пошто ми не бисмо хтели, да руским надмоћијем будемо опасани. То би се могло само тако избећи, ако би се источни Словени у једну тако компактну масу слили, која би њихово државно биће могла самосталним животом запајати. Али ја не верујем, да су Хрвати, него држим, да су Срби позвани, да језгро будуће тачке консолидације образују. Хрвати су на периферији, ми смо у средини круга“.

И кад не би заостало никаких других споменика и докумената иза Кнеза Михаила, ови наводи из његовог разговора с ондашњим вођем мађарског народа, довољни би били да дају потпуну слику политике источних народа, а нарочито Србије, како ју је Кнез Михаило замишљао. У видним јаким потезима он је обухватио све што се у главном на ову политику односи, и тачно обележио међе и путове у којима би се она имала да изводи.

Да истакнемо кардиналне тачке ове политике:

Сви источни народи имају заједничке истоветне интересе, и они су један на другог упућени. Само заједничка одбрана може их спасти, да их велике државе не прогутају.

Савези појединих источних народа, било с Русијом, било с Аустријом, уместо самосталности државне, донели би нам опет зависан положај, дакле васалство само у другом виду.

Источни Словени, у општем интересу источних народа, требали би да се слију у једну јаку компактну масу, која би тако добила услове: да живи својим самосталним државним животом.

Ова мудра, природна политика отишла је заједно с Кнезом Михаилом у гроб, а патриотски усклик: „твоја мисао погинути неће“ који је по њему одјекнуо, остао је само као чемерна иронија судбине, која је још једаред задесила српски народ. Политика Србије од смрти Кнежеве ударила је са свим противним правцем; уместо на источне народе, она је тражила наслона час на Русију час на Аустрију, а колико се отуд Србија вајдила, већ се данас може тачно срачунати.

Кад знамо како је Кнез Михаило замишљао политику Србије, на реду је да видимо како је он ту своју замисао у дело приводио.

У времену од 1859—1866 године, дакле у добу које обухвата другу владавину оба Обреновића, прошла је наша сусетка, Хабзбуршка царевина, кроз две страховите судбоносне кризе, 1859 год. изгубила је Италију, 1866 год. била је истиснута из немачке конфедерације. И прву и другу од ових прилика гледао је Кнез Михаило да употреби на корист Србије, и да у опште политику источних народа напред крене; али се прилике нису показале подесне. Наполеон III-ћи није хтео да италијанско питање компликује с источним питањем, а из бојазни, да се Немачка не би умешала, он је и њега сузио и зауставио се на границама Венеције [5].

---

[5] То се види из говора Наполеона III Кнезу Михаилу у години 1859, скоро у навече његовог поласка за Италију, који је говор Кошут прибележио у својим списима.

Аустрија је тако била спасена .овога пута од опасности унутрашњих покрета, које су Мађари спремали да отпочну, а остали народи царевине, по свој прилици, да доврше. Пруска опет доцније није имала рачуна да поруши коначно своју супарницу, њој је било довољно, да је истисне из Немачке, али да је после, као немачку државу узме у своје закриље. И у овој другој прилици источно питање остало је недирнуто [6] а покушаји, које су чиниле Пруска и Италија у Београду и на Це-

---

На покушаје Кнеза Михаила, да се овом приликом покрене и питање Истока, Цар је дао одлучно одбијајући одговор: „Било би опасно, рекао је, компликовати италијанско питање, питањем Истока. У Италији остаје рат ограничен на земљиште дома аустријског, и како је Француска с Аустријом већ у рату, то простирање рата и на Мађарску, која и не припада немачком савезу, не би могло послужити за повод каквом разложном мешању европском. Али енглеске дипломате толико држе на мисао локалисања рата, да и само простирање његово на Мађарску зависи од тога, да ли ће Кошут успети да осигура енглеску неутралност. Кошут се нада, да ће у том успети; али, ако би се још компликовао с питањем Истока, онда зацело Енглеска не би могла остати неутрална, а то би могло произвести непрегледне заплете". (Ludwig Kossuth Schriften).

А даље и из писма, које је посланик италијански у Цариграду, Дурандо, писао 2 маја 1859 г. нашем заступнику.

Драги Заступниче — — —

тињу, ограничавали су се цигло на то, да неприликама, које бисмо ми могли створити Аустрији, своју победу олакшају, не улазећи према нама ни у какве обавезе, ни за сами случај потпуног успеха њиховог оружја.

И доиста, они нису ни могли према нама да се ма на шта обвежу. Користи које бисмо ми могли тражити у накнаду

Ово веома значајно писмо, с више разлога, предајемо овде јавности скоро у целини:

Ја потпуно разумем, Господару, да се налазите у забуни пред мрачним заплетима, који ће вас окружити, и пред лажним гласовима, који опасност ситуације још прегањају. Међу тим зашто се не бисмо могли надати да се рат неће распрострети. Неутралне силе стараће се да га локалишу. И сам Наполеон може наћи у кризи немачкој доста предмета, који би могли заузети и обратити пажњу Француза. Он ће заповедити Грамонту, да говори у помирљивом духу и уверава, да се неће мешати у италијанску ствар, ако се Аустрија покаже умерена, и ако не дира у Краљевство, које је он помогао створити, и чији је скоро цео дуг у Француској. Овде ће се учинити по савету ограничавајући се на одбрану, пошто је велики интерес, да се црвене панталоне држе што даље, и пошто се овде вечито сања о савезу с Наполеоном, који би постао могућ, ако би Аустрија уступила Млетке драговољно после часне одбране. Мисао, за накнаду на Истоку, изгледа да је напуштена, јер би то значило отворити питање отоманско и изазвати општи рат. Аустрији не остаје друго него да освоји накнаде у Немачкој или да их се са свим лиши.

Општа потреба да се ограниче зла која доноси данашња ситуација, уклања дакле могућност, да се изазове сукоб и на Истоку. Истина не зна се шта носи будућност, било да се рат оконча у јесен компромисом, било да борба, у пркос сваком предвиђању, пређе на друге земље. Али интерес Србије налаже јој да штеди своје изворе, да задржи одрешене руке и да се не излаже ни према коме. Велики дан ослобођења, чини нам се, није још близу; споразум између словенских народа и Грчке једва је у зачетку; материјална средства још оскудевају, а Русија нити би хтела, нити би могла подржати покрет за који држи да је преран.

Уместо све изложити на коцку, покушавајући коначно решење, боље је ограничити се на један корак напред, на почасну али потпуну добит. Као што би било напуштање тврђава. — — —

за наше суделовање, могле би се наћи само у Аустрији и Турској; али Аустрију бранила је Пруска да не дође до пропасти, а у источно питање нису савезници смели опет дирати из бојазни да нове заплете у Европи не изазову, и тиме исход свог предузећа у питање не доведу.

То се све знало у Београду, и у таким приликама државни интереси налагали су и Србији и Црној Гори да буду обазриве, и да за туђ рачун не ваде кестење из ватре. Оне нису могле ризикати, да у случају победе аустријског оружја, можда опстанак својих држава доведу у опасност, а у случају победе савезника остану на јалово. У Берлину и Турину имали су, доиста, врло ниско мишљење о нашим државницима, кад су могли доћи и на таку мисао, да би се они и на овај начин за сарадњу могли задобити.

Али влада Кнеза Михаила не само да није наишла на савезнике комбинације, него је шта више радила, па и успела, на Цетињу, да Кнеза Николу задобије за мисао, да Србија и Црна Гора, у овој прилици, једна без друге ништа не предузимљу. У мају месецу 1866 год. ми смо били послати на Цетиње да ову мисију извршимо.

И после ових потреса, који су је били у два маха из темеља задрмали, Аустрија је опет остала као главна сметња народносним тежњама народа на Истоку. Нове кризе из европских заплета нису њој ускоро предстојале, њена је судбина била сад зависна од њених народа, а нама није остајао други пут него да с Турском започнемо. И Кнез Михаило пошао је тим јединим, за онда, отвореним путем.

Пред Кнезом Михаилом стајао је сада двогуби задатак; с једне стране требао је спремити земљу, да буде способна за тако велико предузеће, а зато је пре свега морала бити утврђена државна власт, која је услед честих преврата, страног мешања, и наше међусобне борбе, била јако потресена и раслабљена. С друге стране требао је наћи Србији пријатеља, савезника, и колико је стојало у нашој власти, удешавати прилике у корист политике балканских народа.

Да завлада потпуно положајем у земљи, Кнез-Михаилу био је довољан велики глас, који је пратио његово име, његов бистар поглед на ствари и људе у земљи, и његова позната чврста воља. Као политичка странка уставовци су се били растројили још за владавине Кнеза Карађорђевића. Њихов последњи успех састоји се у томе, што су против своје воље довели по ново старог Милоша на српски престо, и њихови незначећи остаци ишчезли су, без поврата, чим је стари Милош ступио ногом на српску земљу, а ново коло људи, под обележјем *људи од 1858 год.*, незадовољни с правцем којим је унутрашња политика земље била упућена, нити су имали довољно политичког значаја, ни довољно корена у народу, да би могли рачунати, да с успехом стану на пут плановима Кнеза Михаила.

Они су се морали задовољити том жалосном улогом, да безумну дивљу опозицију, коју је новосадска „Застава“ тада водила против баш те велике политике Кнеза Михаила, потпомажу, да запомажу над сваким успехом Кнеза Михаила[7] и пошто је његов положај у народу био непоколебљив, да рачунају, можда цигло на изгледе, које би им успех ма какове завере против живота Кнежева могао отворити[8].

У земљи није дакле било правих тешкоћа, које би могле сметати Кнезу Михаилу, да државну власт органише како је смишљао; на против осећала се велика, општа потреба за сталношћу у свима правцима, за редом и законитошћу, и све што је збиља у земљи вредило, ставило је своје услуге у службу

---

[7] Архимандрит г. Н. Дучић један је међу онима који су радили на томе да се споразумеју Црна Гора и Србија. Кад је он с ратификованим уговором пролазио поред Новог Сада, на станици господа око „Заставе“ нападала су га, пребацујући му што је и он радио на зближењу два српска владајућа Дома, јер су зебли да тај успех српски не подигне углед Кнезу Михаилу и његов положај у земљи не учврсти.

[8] О заверама против живота Кнеза Михаила врло се често на страни говорило. Извештаји г. Јов. Ристића, заступника у Цариграду, за то су докази, а и нама, за време наше мисије на Цетињу, показао је једном приликом Кнез Никола на Ријеци Црнојевића, неког Црногорца, који прича, да је у години 1861 био у Крагујевцу и да му је тада нуђено 1000 или 2000 дуката да убије Кнеза Михаила. Он није хтео примити понуду и вратио се у Црну Гору.

Кнеза и Отаџбине. Стварне тешкоће на овом путу могле су доћи само од Порте.

Кнез Милош оставио је већ затегнуте одношаје између васалне Србије и сузерене Турске, а према задатку, који је Кнез Михаило себи поставио, он је био још мање у положају, да те односе исправи, или бар да им даде сношљивији карактер. Први додири, у питањима која се нису могла обићи између васалне и сузерене државе, изазвали су варницу, која је, као бенгалском ватром, право стање односа између њих осветлила. Србија је сад корачала отворено циљу да добије одрешене руке у земљи и на страни, и да уклони све сметње, које би могле стајати на путу њеном великом народном предузећу, зато је Порта са своје стране грозничавом суревњивошћу бранила и саму сенку супремације, коју је могла имати према Србији, да би је спутала, и њено корачање напред, колико је могуће више, отежала.

Између два тако супротна правца, сукоб је био и природан и неизбежан.

Од три питања: наследство престола, исељење Турака, насељених ван градова, и права да се Србија сама уређује, које је Кнез Милош покренуо у Цариграду, ни једно није било расправљено, а сва три нису могла остати нерешена.

Према политици Кнеза Михаила питање о наследству престола постало је са свим академичке природе; у ствари оно је постало наше унутрашње питање, и могло је без штете испасти из реда оних питања, која су морала бити с Портом решавана. Питање о исељењу Турака било је, истина, од веће практичке вредности, али и оно, докле год су гарнизони турски стајали у српским тврђавама, могло би бити сматрано као споредно питање. Једино питање, које је морало бити решено без одлагања, било је важно питање Устава од 1838 године, који је отворио врата Порти и гарантним силама, да се могу мешати у чисто унутрашња питања наше земље.

Међу тим Кнез Михаило предузео је да реши ова два последња питања у једно исто време, и послао је И. Гарашанина у Цариград с нарочитим налогом, да придобије Порту за исељење Турака, или њен пристанак, да се потчине српској ју-

рисдикцији, а што се тиче устава решио се, да питање о праву Србије, да се сама уређује, прекине сам без припита Порте и гарантних сила.

Истина, под Кнезом Михаилом, Устав од 1838 године није могао бити тако опасан за државни ред у Србији, као што је био у последњим данима слабе владавине Карађорђевића, где Државни Савет беше приграбио сву власт у своје руке, а Кнежеву свео на нулу, и тако се дошло у положај чудноват и редак у историји, да сами органи владаочеви отворено, управо рећи службеним путовима, спремају преврат против владаоца, коме су се на верност заклели. Али свакојако тај отвор, кроз који су непредвиђене опасности могле, из небуха, за време криза, грунути на нашу земљу, требало је једном за свагда затворити мртвачким коцем. Питање међу тим било је веома осетљиве природе, и у самој ствари од великог замашаја. Правно, Србија није могла сама да га реши, у томе јој је стајао париски уговор на путу, а у ствари Порта није хтела пристати на наше гледиште, и одрећи се могућности, да се у наше унутрашње послове меша, и тиме нашем правилном развијању смета. Ствар међу тим није могла остати као што је до сад била.

Да изађе из ове дилеме Кнез Михаило ударио је јединим путем, који га је могао циљу довести. Пошто је спремио земљиште код неких гарантних сила, и себе осигурао, да не може бити једногласности за интервенцију [9], он је једнострано, путем Српске Скупштине, прекинуо питање, заменивши Устав од 1838 год. са специјалним законима: о Централној Управи, Државном Савету и о Народној Скупштини. На ове значајне, корените реформе дошла је и установа народне војске.

Колико је под Уставом од 1838 год. Кнежева власт била немоћна, толико је она новим политичким уређењем земље ојачала. Управ она је сва прешла у руке владаоца. Јединство власти добило је на тај начин свој најпотпунији израз, и с те тачке Србија је била стављена у положај да се свестрано може спремити за извршење свога историјског задатка.

---

[9] Извештај Јов. Мариновића од 3 априла 1861 о његовој мисији код гарантних држава.

Сад је већ било за свакога јасно, куда циља политика Кнеза Михаила, зато је и Порта са своје стране почела предузимати мере сигурности према Србији, а на дипломатском пољу оптужбе су летеле и с једне и с друге стране, за које, у осталом, нису оскудевали поводи. Споразум, који је постигла мисија И. Гарашанина у Цариграду, није био од стране Порте извршен, и Србија је претила да ће га силом извршити. Србија, истина, није желела скорог сукоба, јер није била спремна да га дочека, али није умела да се умери; Турска опет није имала рачуна, да га изазиње, и при свем том фаталност је хтела, да га је бомбардовањем српске престонице изазвала [10].

Шта је Порта с овим актом несмислене политике хтела да постигне није лако погодити. Ако је ишла на то, да застраши Србију и да је заустави на путу, или да против њене радње подигне гарантне силе, преварила се у рачуну. Исто-

---

[10] Раздраженост у односима између Србије и Турске, која је иза Кнеза Милоша преостала, није могла бити на мах утишана. Знало се за правац и дух политике Кнеза Михаила, и то није давало духовима да се умире. Док се је Кнежев изасланик у Цариграду од сто руку довијао да увери Турке о нашим искреним жељама, да живимо с њима у добрим односима, дотле су се у Београду догађали сукоби с Пашом; други на граници, а чланци по новинама сипали су ватру на Порту.

Ево како И. Гарашанин, Кнежев изасланик, те појаве из Цариграда оцењује. „Ма колико тај наш новинарски патриотизам изгледао у Србији леп и угодан, он је изван граница Србије, ако не смешан, а оно на сваки начин жалостан. Јесмо ли готови да ономе и делом одговоримо што се тамо — ја признајем патриотски — каже? Па ако нисмо не треба ли имати на уму сва следствија која отуда произилазе?“ И даље 3 маја говорећи о сукобу с Пашом. „Као што видите, господине, ствар је прилично закрпљена за овај случај, и консули могли би се заиста на овај начин одучити од њине старе практике; али то ће се тек ондај моћи овако учинити ако се наша поступања буду удешавала да буду умеренија, и нешто брижљивије разрачуната, него што то доказују они патриотски артикли новина наши, на којима се чак *и имена секретара Књажеске канцеларије* налазе потписана.

И даље 29 маја „Догађаји на граници као да су с намером навалили да моју мисију осујете. — — „Није било невоље да наши пуцају кад Турци нису ни пола Тимока прешли, а камо ли на нашу границу напали, у ком јединном случају требало би на њи пуцати. Ако ми оћемо да дамо братску заштиту христијанима оне стране, дајмо им је само на нашој земљи, а ако оћемо и онамо да им је дамо ондај то не бива тим комотним начином, ондај наши куршуми с наше обале не допиру чак онамо куд треба, ондај се треба приближити и пр. и пр.“

ријски је факт, да је овај акт бескорисне суровости окренуо све сместа против ње. Турци настањени ван градова морали су се сместа иселити, под много тежим приликама, и ако су гарнизони турски, и после бомбардовања, остали у српским тврђавама, Порта је морално била изгубила процес и на тој тачци према својој супарници.

Од овог часа корачала је Србија без зазора решително путем, који је себи обележила била. Бомбардовање њене престонице дало јој је још један разлог више да се побрине, те да је неспремну овакви догађаји не би изненадили у будуће. Тај разлог нису могли озбиљно спорити више ни сами њени противници, он је био неоспоран.

Без обзира на протесте Портине и њених пријатеља, Србија се је сад отворено оружала, и своју народну војску у ред доводила; ковала је свој новац, светковала с великом народном помпом устанак против Турака, и том приликом завела и неки вид одличија. И Порта није се више могла ограничити само на платонске протесте дипломатским путем; она се је исто тако почела војено спремати да дочека догађаје, које није више била у стању да отклони. У овом времену падају први озбиљни напори Портини, да своју војску организује, и да је добро наоружа, и она је толико успела, да је доцније, с чашћу свога оружја, могла изаћи из једне крваве, неравне борбе, коју је водила с једном од најмоћнијих држава у Европи.

Гарантне силе нису се могле сложити на заједничке погледе у односу на питања, која су Исток покретала, и зато нису могле ни ове затегнуте односе између сузерена и васала да поправе. Ствари су ишле даље својим одређеним правцем, а опасна игра продужавала се скоро с отвореним картама; и тако је у току времена, услед оваквих односа између сузерена и васала, услед спреме и постигнутих савеза, услед унутрашњих неприлика које су на Порту навалиле са свих страна, и на послетку услед опште ситуације међународних односа у Европи, и могао наступити један моменат, кад је Србија могла да затражи од Порте да јој градове уступи, и кад је Порта, стављена пред избором између два зла, морала да изабере мање,

те да бар за неко време заустави ватру да не плане. И најпоузданији њени пријатељи, а наши постојали противници, Енглеска и Аустрија, саветовали су јој овом приликом да нам градове уступи.

Пошто је довела у ред унутрашња питања, организала и на чврсту ногу ставила државну власт, и пошто је у велико коракнула напред у наоружању и организању своје војене снаге, Србија се сад латила посла, који је имала да изврши ван својих граница. Овај је посао био не само многостручан него и веома деликатне природе. Требало је спремити јавно мњење у Европи, а према приликама дејствовати и на расположења извесних дворова у корист заједничке политике балканских народа. Требало је саме балканске народе довести до споразума, и покренути их на тај велики историјски заједнички рад. Велики, тежак, али не и неизвршив задатак.

Мисао народности била је свагда најшира и најпоузданија основа, на којој су се европски народи, још од пантивека, груписали, и самосталне државе засновали. Она, истина, никад није била истакнута као признато начело, по коме би се међународни односи имали удешавати, али је свагда била једна прикривена, природна моћ, у главноме непобедна, при свем том, што је многе почесне битке погубила. Потиснут живом потребом сталног мира, коју су осећали сви народи без разлике, појам народносних држава почиње тек у новије доба да се пречишћава и да се износи као једини лек за осигурање мира у Европи.

Ако је политика држава прихватала начело народности само као подесно средство за постигнуће извесних циљева, народи у опште разумели су га правилније, они су схватили, да је народност најшира и најпоузданија основа, на којој ће се, у скорој будућности, међународни односи европских држава морати да заснују, и с тога да му је на крају крајева и победа осигурана.

Главна дакле основа, по којој су народи на Истоку полагали право на самостални државни живот, била је претресана

од сто руку и на Истоку, као и свуда у Европи, путем штампе, брошура и озбиљнијих списа, а ми смо поред тога износили и нарочиту потребу, да се Исток на том начелу уреди, те да се на овом крају, где је све подесно за вечити немир, мир једаред стално осигура. С те стране посао Србији није био тежак, и она га је ревносно вршила у границама својих средстава.

Много је теже било спремити земљиште за нашу политику код самих држава. Политика држава води, истина, данас велики рачун о струјама које владају у јавном мњењу, али она корача веома споро, и на нове путове наилази веома смотрено, и то већином, тек онда, када је питање у јавном мњењу коначно прекинуто.

Прилике оног доба собом су донеле, да се је велика руска политика на Истоку сусрела с народносним тежњама балканских народа. Русија је мислила наћи у Кнезу Михаилу човека, који је био кадар, да велико питање Истока снажно потисне с места и да га избаци на пут, на коме би се могло коначно решити. Без да се она сама у радњу ангажује, она је Кнеза Михаила свима средствима и путовима, на свима тачкама, својски потпомагала. Београд је постао центар рада за ово велико предузеће. Русија је слала у нашу земљу своје одличне официре, да прегледају организацију наше војске и њено оружање, да проуче наше земљиште, и промисле о начинима како би се земља, у случају потребе, најудесније бранити могла. Ко се год по делу овог предмета обраћао, ма за шта, Русији, она га је упућивала на Београд, држећи да је преко потребно, да се на једној тачци на Балкану сва радња концентрише. Она нам је чинила позајмице у средствима, она нам је помагала, да с Црном Гором и Грчком дођемо до споразума, на послетку у њу смо се надали, да нам осигура начело немешања [11].

Ово је била огромна добит за политику балканских народа у приликама, у којима се овај рад покретао. Русија је имала владајући положај у Европи. Од ње је једино у ствари зави-

---

[11] Извештај Јов. Мариновића из Петерсбурга од 23 дек. 1860 год., онај од 3 априла 1861 године, и извештаји од 5 и 9 новембра од 1866.

сило, да ли ће бити рата између Северне Немачке и Француске, или неће, и зато су се обе ове државе надметале у тражењу њеног пријатељства. Али услед неуспешног покушаја, да у споразуму с Француском ограничи успехе Пруске у години 1866, Русија је стала, и остала постојана уз Пруску, а зато је опет ова морала за онда, да подржава назоре руске политике на Истоку.

И политички и економни интереси упућивали су Италију, да се стави на страну балканских народа, јер свака друга комбинација, која би, на случај распада турског царства, довела на место Турске било Аустрију, било Русију, била би штетна за њене интересе. Уједињена, на основу начела народности, Италија је и после успеха остала верна том начелу. И у овој бујној, скоро васкрслој, народносној држави, није се, доиста, могло више распознати, чије су симпатије биле живље и топлије за успех балканских народа, или оне двора и његове владе, или оне самог народа италијанског.

Балкански народи имали су дакле у свима приликама, које су могле наступити, Италију на својој страни; и задатак владе Кнеза Михаила био је овде веома лак.

Са свим другојачије стајало је с Француском. За време владавине Наполеона III француска политика држала се у опште скоро једнога истог правца према питањима, која су се појављивала на Истоку, она је, истина, сматрала балканске народе као природне наследнике турскога царства, али у исто време била је противна свему, што би насилним путем ово наследство отворило. У очима њене политике процес се је имао извршити поступним, природним путем; народи балкански морали су имати времена да се оснаже, да дозру, и тако да сами ово велико, и за саме опште интересе Европе, важно питање у своју корист реше.

До промене која је наступила у међународним односима европских држава, услед победа прајских од 1866, ова се политика француског двора опажала у свима питањима, која су се појављивала, час између балканских држава и Порте, час између Порте и њених хришћанских поданика. Од тога доба

она се очигледно упућује другим правцем. Видећи се усамљена услед својих рођених погрешака, а пред ратом с новоствореном Северном Немачком, Француска је морала у овом новом, за њу опасном положају, гледати с другим очима и на Аустрију, и на питање европског истока. У приликама, у којима се Европа налазила, Аустрија, и ако раслабљена, остала јој је још као једини могући савезник, а Аустрија је имала својих животних интереса на Истоку, које је тога ради Француска морала штедети по сваку цену.

Напори, које је чинила влада Кнеза Михаила у Паризу, да задобије Француску за политику источних народа, нису дакле могли бити успехом крунисани, они су се морали разбити, нарочито у последњој мени ове велике радње, о стање ствари које су прилике Француској наметнуле, и тако су, на крају крајева, народи балкански добили у Француској противника, али таквог, који против њиховог предузећа није више био у стању ма шта стварно да предузима.

Енглеска политика стајала је у свима приликама постојано уз Турску. Немајући поуздање у народе на Истоку, а бојећи се од Русије, на случај кад би Турска клонула, она би у првом реду помагала Аустрију да њено место заузме. Али ако би, на послетку, балкански народи показали, да имају довољно разборитости и животне снаге, да као самосталне државе опстану, они би насигурно у њој нашли најпоузданијег пријатеља. То се у Београду знало, и што је Србија у Енглеској предузимала ограничавало се, у главном, на обавештења јавног мњења, које, у осталом, у овој слободној земљи и даје правац пословима.

Остаје нам да завршимо овај важан одсек наше расправе с радом владе Кнеза Михаила у тражењу сарадника, за извођење овог историјског предузећа.

Ни једна тачка у пространој турској царевини у Европи, која би се могла употребити за ово важно предузеће, није била превиђена. Све што се могло учинити, те да се у хришћанским народима турске царевине пробуди дух за слободом, и да

се спреме за устанак, влада је Кнеза Михаила покушала. Нема сумње, као што се свуда дешава у радњама овакве, непоуздане природе, бивало је и овде, да је много зрно пало на неплодну земљу, али је много пало и на плодну, и колико аутентични документи показују, радња не би остала у даном случају без користи.

После Босне, Херцеговине и Старе Србије, где је скоро чисто наш елеменат, и где се лако дошло до прилично чврсте организације, с назначењем вођа и органисањем јачих груна, Бугарска је свакојако била, у овом погледу, најважнија тачка, којој је влада Кнеза Михаила своју озбиљну пажњу поклонила. И ако потлачен, као радан, штедљив, и многобројан народ, Бугари су још тога доба имали своју већ многобројну народну интелигенцију, која је скоро сва живела у народу, и с њиме делила добро и зло. И по крви, и по вери, и по положају, и по судбини, коју смо преживели, и по оној која нам је предстојала, ми и Бугари били смо упућени једни на друге, и односи наши с њима сматрани су онога доба, у главноме, с те тачке и с једне и с друге стране. Радња владе Кнеза Михаила ударила је овде на са свим спремно земљиште. Центар за овај велики народни рад био је већ образован од првих патриота, ван домашаја турских власти у Букурешту, а организација за устанак прекрилила је била простране покрајине у којима су Бугари настањени

Србија је била дошла, у главним тачкама, до потпуног споразума с представницима бугарског народа, у погледу на општи устанак и на заједничку радњу против Турске, а што се тиче односа, који би се имали утврдити између ове две сродне и суседне земље, бугарски представници споразумели су се тако исто у свима тачкама с владом Кнеза Михаила, остављајући, на захтев српске владе, да о томе споразуму реши коначно бугарски народ, чим буде дошао до своје државне самосталности [12].

---

[12] Ми овде предајемо јавности три документа веома важна за историју радње о којој је реч. Они садрже у себи главне тачке споразума који се горе спомиње.

Наша и бугарска интелигенција добро би урадила, кад би данас озбиљно размишљала о заједничкој радњи бугарскога и српског народа, и покушајима, који су чињени онога доба. Нама се чини, и данас, да је онај, онда изабрани пут, остављајући појединости на страну, у главном једини прави пут. Јер тренутне промене у положају, било једнога, било другог народа, на боље или на горе, никад неће бити у стању да промене и саму природу односа, на које су ова два народа свима приликама упућена.

Главна снага овог општег устанка против Турака лежала је очигледно у: Србији, Грчкој и Црној Гори, где је правилно организање и спремање за ратну радњу било ујемчено. Али при свем том, што су интереси ових држава били за свакога истоветни, њима опет није било лако доћи до споразума за заједничку радњу, тако је пре тога мало што рађено било на томе, да се између њих заснују односи поверљиве и пријатељске природе. Шта више с Црном Гором односи су постали још хладнији у самом почетку владавине Кнеза Михаила с начина,

---

ПРОГРАМ

ПОЛИТИЧКОГ ОДНОШАЈА СРБО-БУГАРА (БУГАРО-СРБА) ИЛИ ЊИХОВ СРДАЧАН СПОРАЗУМ

Чл. I. Народ српски и народ бугарски, који су по суштаству Славени, од исте крви и једноверни, који произилазе од истог стабла и обитавају пределе додирујуће се, самим провиђењем позвани су, да живе у будуће, под једном истом управом, и под једном заставом.

Чл. II. И због тога, што образују једно тело, задахнуто истим осећајима, и што имају исте тежње, и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, ова два братска народа носиће у будуће, с разлогом, име Србо-Бугара или Бугаро-Срба, и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска.

Чл. III. Његова Светлост Књаз Михаило Обреновић, кога је отечествољубље толико пута осведочено, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, проглашава се за узвишеног шефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске.

Чл. IV. Застава народна биће састављена из заставе српске и бугарске.

Чл. V. Гарантирају се границе Србо-Бугара од сваке нападајуће тежње с поља.

Чл. VI. Законодавство биће једно исто, али обнародовање закона, и њихово примењивање, биће у двама дијалектима.

на који је његов први кабинет примио на српској граници неке емигранте из Црне Горе, који су преко Старе Србије ту дошли. На то су опет с Цетиња одговорили непријатељским понашањем према капетану Бучовићу, који је за време Херцеговачког устанка тамо отишао, што је, разуме се, у Београду врло непријатан спомен оставило. Тако затегнуто стање између две српске државе трајало је доста дуго, и тек доцније, услед покушаја и с једне и с друге стране, успело се, да се непријатни утисци заборавe, и да се до поверљивих односа дође. Посети коју је Кнегиња Даринка учинила српском двору, следовале су сродничке везе између две владајуће српске династије, а њима опет пошиљање оружја и наших официра у Црну Гору, који су имали на модерном организовању црногорске војске да помажу. Али тек у пролеће, 1866 године, прешло се је од општих разговора на праве преговоре за заједничку радњу. Први успех састојао се у томе, што су се Црна Гора и Србија сложиле, да приликом рата између Пруске и Италије, с једне, и

Чл. VII. Новац народни носиће с једне стране лик владаоца државе, а на противној грб Србо-Бугарски са натписом Краљевство Србо-Бугарско. Владаоц Србо-Бугара установиће народна одличја, која ће одговарати њиховој историји.

Чл. VIII. Систем метрички биће народни систем, исто тако биће и са новцем.

Чл. IX. Верозакон је Србо-Бугара православни.

Чл. X. Патријарх Србо-Бугара биће независан, по праву од старине добијеном; следствено и хијерархија независна народна, ал ће синод бити свагда мешовит. Епископија, и управе административне и судске, требају одговарати надмоћној популацији, имајући призрења на дијалекат. Синод предлаже кандидате за Епископе политичкој власти, која решава избор с обзиром, на сваки начин, на надмоћност дијалекта епархије.

Чл. XI. Владаоц државе именује своје министарство, старајући се свагда да у истом буде Срба и Бугара.

Чл. XII. и последњи. Скупштина ће решити о престоници наше отаџбине.

Сљедују потписи.

У Букурешту 14 јануара 1867 год.

Овај програм усвојила је Скупштина коју су делегати бугарски из разних крајева Бугарске држали у Букурешту у месецу априлу 1867 и у нечему га допунила као што се из овог протокола види.

ПРОТОКОЛ

Будући, да данашње прилике позивају све угњетене у Турској народе да предузму мере да се ослободе, и ми Бугари који живимо у Бу-

Аустрије, с друге стране, једна без друге ништа не предузимљу. За овим одмах следовали су и преговори за закључивање уговора о савезу, и они су потпуним успехом крунисани. Те исте године у јесен, био је већ уговор закључен и потписан.

Овај уговор савеза између две српске државе најзначајнија је појава у новијој историји српскога народа. Њиме су постигнута два врло важна ресултата, Србија и Црна Гора здружиле су се, да у будуће заједнички раде на ослобођењу њихове још подјармљене браће; али, што је много важније, оне су у овом уговору ударили и чврст темељ јединству будуће српске државе. Кнез Никола одрекао се је престола у корист Кнеза Михаила, и тако је уместо кобне деобе начело јединства превладало. Да се дође до овако великог ресултата, требало је принети на олтар опште среће и напретка велике жртве, које се обично мучно траже, а још се мучније дају. У овој се прилици срећа на српски народ насмејала.

гарској, Тракији и Македонији сакупљени да размислимо, и изнађемо средство за ослобођење нашег милог отечества, па да успемо, те да се и ми урачунамо у слободне народе и да покажемо, да живимо.

Да би постигли ту жељену циљ, треба да изаберемо један суседан народ, па помоћу тога да постигнемо ослобођење и узајамну корист, и за такав народ ми не можемо да предпоставимо други осим српскога, који је народношћу, вером и месним положајем зближен с нама пре векова, и наши су интереси равни, па за то побратимством може народ да буде независан.

И за тако братско приближење ми сагласно са данашњим приликама предлажемо да треба да имамо за основ следећих дванаест тачака.

1.) Братско сједињење треба да се учини међу Србима и Бугарима под именом: „Југословенско Царство“.

2.) Југословенско царство саставља Србија и Бугарска (од Бугарске Тракија и Македонија).

3.) Глава новосастављеном правитељству да буде данашњи Књаз српски Михаило Обреновић с правом наследства.

4.) Народно знамење новом царству треба да је једно, и да се представља знацима на оба народа, које се разуме и за будуће монете.

5.) Свака страна да сачува своје наречје у званичности, и за то чиновници треба да буду из оног народа где служе, и који говоре наречјем оне стране.

6.) Законе српске данас постојеће примамо, који ће се превести на бугарско наречје. Све наредбе, што се публицирају у Југословенском царству, да бива без изузећа на оба наречја, и на српско и на бугарско једновремено.

Преговори с Грчком у циљу заједничке радње били су дуги и тегобни. Границе до којих су се простирале грчке народносне аспирације засецале су, чешће, прилично дубоко у крајеве, који су већим делом били насељени словенским живљем, и при свем том, што је Грчка скоро сва Морем опасана, а њена обала пуна удесних пристаништа, њој је требао чак и Солун, који је за словенски елеменат у погледу трговинском био неопходно потребан. Грци су рачунали да ће наћи западне силе, које су сузбијале Русију на Истоку, па поред ње и источне Словене, свагда готове да у њину корист против нас раде; а поред тога навикнути на лаке успехе. и на туђу помоћ, за

7.) Господареља је религија православна, а вероисповед слободна.

8.) Религиозне ствари управљају се од независног синода, састављеног од оба народа. Тај синод који представља Митрополит, примат и епископи по епархијама према наречју народо-насељења, да потврђује владатељ.

9.) Државни поглавари, који састављају министарство, да буду од оба народа.

10.) Народно представништво, да се саставља у држави сразмерно из народо-насељења и сагласно са постојећом данас формом у Србији за тај предмет.

11.) Престони град Југословенског царства где ће бити, да реши представништво народно.

12.) Глава духовенства и синода, да се находи свагда у престоном граду.

Али да би се испунила ова општа жеља решили смо: да се изабере једна управа из седам лица живећих сада у Букурешту, која ће по околностима моћи бригу водити. да се постигне та родољубива циљ.

Изабрали смо за чланове те управе г. г. Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. Н.,Н. Н., Н. Н., који ради сагласија за будуће Југословенско царство треба да имају пред очима следећа два услова:

I. Сагласност да има силу (важност) од дана кад се потпише од српског правитељства и управе.

II. Српско правитељство треба да се обвеже на поменуто сагласије да ће принети сваку вештаствену и моралну помоћ ради постигнућа опште цељи, што управа благорасуди по приликама и по нужди без да је вештаствено одговоран икоји од потписаних.

Бог Господ да буде заштитник и помоћник овог нашег светог решења, 5 априла 1864 године.

Долазе потписи.

Писмо И. Гарашанина заступнику у Букурешту, од 2 фебруара 1867 г. — — — „Ја сам се, господине, врло обрадовао кад сам видио да у име Бога и Бугари почињу улазити у наше намере и намере опште — Христијана на Истоку. То је догађај врло срећан, макар, да не што доцкан долази, при свем том озбиљна радња све ће надокнадити што је у времену изгубљено.

њих се питање заједничке радње с балканским народима, још за онда, показивало као непоуздано, или, у најмању руку, не као јединствена политика, која се њиховој земљи наметала. И с ових разлога Грчка се није могла лако решити, да покуша, те да, у друштву с осталим балканским народима, створи из основа, ново стање на Истоку.

Неуспех на Криту показао је грчким државницима, колико су била празна њихова надања на западне силе. Запад није имао рачуна да поруши Турску само за љубав Грчке; јер то не би била никака солуција заплетеног стања на Истоку.

Програм комитета такав је да се од нас без приметби примити може, јер ако ми овака условија не би хтели примити значило би да поричемо оно што смо Бугарима обећавали, а почем смо онда искрено мислили, кад смо их почели позивати у наш сајуз, не можемо сад другчије мислити кад нам се они јављају — Међутим ми сад не можемо одма и сами уговор у овом смислу сачинити, и то не због нас, јер се ми при оваковим условима не би имали шта промишљати, него због сами првајлија бугарски који су на овом програму подписати, и ево за што. Ми нисмо ради уговорити једну ствар, која, ако не би била усвојена од народа бугарског могла би нам више сметње него користи принети, јер би нам се у несрећном случају могла себичност приписати, онда кад смо ми далеко од тога удаљени, па за то ја мислим да тај комитет одпочне најпре своју радњу међу својим земљацима, и патријотима, да овима своје мисли разложи, и тек кад буде извесно да ће исте бити усвојене од разумније и значеће части старатеља за будућност Бугарске онда, велим, да се и сам уговор сачини и утврди; коме ће подлежан бити Србин и Бугарин у једнакој мери.

Али док се до ове извесности не дође не треба за то ни мало дангубити, но треба размишљати радити и употребљавати сва средства која су нужна да се дух народа бугарског приуготови за заједнички устанак, коме, по свој прилици не ће бити почетак тако далеко да се на године броји. Треба ствар овако узети. *Нека би се ма какав основ наше заједнице са Бугарима определио, у интересу ће обе стране бити да заједно радимо, јер ја ни у ком случају не представљам, да ће између нас таква разлика бити, која би и саму заједничку радњу за ослобођење искључити могла.*

Прочитајте ово писмо подписаној Господи на овом програму, и кажите им да Књаз Михаило поздравља овај њихов корак који га још већма ободрава на успех свете ствари, коју је са помоћу Божијом наумио извршити — — — — "

У исто скоро време образовао се је под утицајем црвењака румунских, од млађих Бугара један тајан централни комитет који је радио на томе да одвоји Бугаре од Србије, и да их приближи Румунима. Сем једног „објавленија на бугарски народ" и неколико чланака у румунским листовима, овај комитет није могао ништа више постићи, и морао се је растурити.

Док је Русија тражила збиља да се Грчкој присајузи Крит, или да се бар од њега начини чисто автономна покрајина, дотле су западне силе подржавале, испод руке, Турску у њеном отпору, а са сједињењем Крита с Грчком само заваравале јавно мњење у Европи. Далеко је сад било од оног доба, кад је сва Европа за грчку ствар одушевљењем успламтела била, и Грчка је тек сад почела увиђати, да су балкански народи упућени једни на друге, и да је њихова снага цигло у њиховом споразуму и заједничком раду. Преговори са Србијом били су тако по ново отпочети, и овога пута, благодарећи припомоћи, коју нам је Русија дала, они су пуним успехом крунисани. Уговор за заједничку радњу био је закључен у јесен 1867 год., ратификован у месецу декембру, и том приликом продужен рок и назначен за месец септембар[13], а војена конвенција, као саставни део тога уговора, закључена је у пролеће 1868 год. и њене су ратификације измењане само на неколико дана пред убиством Кнеза Михаила.

Румунија тога доба већ је имала на престолу немачког принца из најмоћније европске династије. Њене народносне аспирације више су се пружале према Аустрији него према Турској, а својим географским положајем она је била на путу Русији ка Цариграду. У таким приликама Румунија није имала великог интереса, да се при решавању питања источних народа, кад се оно појављује у овим ужим границама, као чисто питање балканско, активно меша, и у нашу заједничку радњу против Турске улази. Она је у то доба ближе стајала Западу на који је, у осталом, у извесној мери, њена политика, стицајем прилика, и упућена.

С ових разлога влада Кнеза Михаила није покушавала, да увуче и Румунију у ову лигу балканских народа против тур-

---

[13] Грци су тражили продужење рока за почетак радње и ми смо на то пристали. 22 декембра телеграфише министар спољних послова заступнику у Цариграду: „Кажите посланику (грчком) да Књаз пристаје на продужење рока и да је Зах телеграмом овлашћен, да измени ратификацију. А 28 декембра овај опет јавља министру: „Посланик руски добио је из Атине телеграм, да је Краљ ратифицирао уговор, назначио термин септембар“.

ске царевине. За њу је било довољно, ако с Румунијом закључи уговор савеза пријатељства у опште, и на тај начин олакша узајамне суседне и трговинске односе између две земље. Таки је савез закључен у почетку год. 1868 [14]. Неутрална, али пријатељска Румунија, и у тим границама, била је за Србију драгоцена савезница. За случај невоље она би нам вазда оставила отворен пут да из Европе што нам треба преко ње набављамо.

---

[14] Писмо министра спољних послова заступнику у Букурешту од 29 декембра 1867 године.

IV

Према аутентичним датима, ово је верна историјска слика рада за време друге владавине Кнеза Михаила на заједничкој радњи балканских народа, и на уједињењу српске државе с осталим елементима српским, који су још стајали под турским господарством, а мисао Југословенске државе, која се спомиње у предлогу И. Гарашанина од 1 новембра 1867 год. само представља најшири и коначни оквир, који су наше народне тежње, можда, у даљој будућности нагињале да испуне. Она за овај парније била на дневном реду, радило се у много ужим границама, које су сами међународни уговори савеза обележавали.

Видели смо, како је та радња вођена и докле је доведена; остаје нам да видимо где је застала, и како је могло бити, да такво једно знаменито народно предузеће, које је из самих прилика и тежња балканских народа истицало, на једаред, као у песак, усане, не оставивши скоро ни видна трага за собом.

Г. М. Гарашанин и г. Јов. Ристић покушали су, у својим брошурама, да баце светлости на овај редак и тешко разјашњив догађај наше историје. Први је пратио рад кнежеве владе до смрти Кнеза Михаила, и нашавши, да је у војном погледу све учињено, што смо ми могли учинити, да су уговори с балканским државама закључени, а угодбе с представницима балканских народа, који нису имали своје државе, за заједничку радњу углављени, дошао је до закључка, да „ако година 1868 није била баш година рата, била је у најмању руку година у очи рата“. Други, са свим на против, да је смерана и спремана заједничка „оружана акција“ била одложена на неизвесно време још за живота Кнеза Михаила.

Г. М. Гарашанин за одбрану своје поставке има повољан и веома јак положај, који га скоро разрешава од сваке дужности, да свој закључак даље правда. За њега је довољно да

покаже прстом докле је ствар доведена, а ономе, који би противно тврдио, остало би да доказује: кад је, и с чега, њено извршење напуштено. Међу тим и тај тако јак положај, чини нам се, није неосвојив.

У истраживању историјске истине у овој тачци наше народне радње, оба писца брошура налазе се у доста неповољном положају. Један би сувише желео да докаже, — то се види из сваке његове реченице — да је решење за улазак у рат остало стално и непромењено до саме смрти Кнеза Михаила, и да окриви намесништво што је оно напуштено. Други према томе има и сувише интереса, да утврди, да је „оружана акција“, још за живота Кнеза Михаила била одложена на неодређено време.

И ако без невоље за своје гледиште, г. М. Гарашанин опет се је позвао на два документа, којима је ишао свој закључак да оправда, и наша је дужност да њихову доказну вредност овде оценимо.

За циркулар, којим влада, која је заменила И. Гарашанина оглашује „да политика Кнежева неодступно остаје верна своме задатку и предузетцима“ можемо само толико рећи, да су то обични шаблонски циркулари, по некад близу истине, а по некад са свим њој противни. Оваким циркуларима служе се од памтивека све владе и наше и туђе, не мислећи да ће им се историјски значај икад придавати. Овај дакле документ оставља питање недирнуто, он не може послужити за доказ ни за једно ни за друго од истакнутих гледишта.

Али са свим друкчије стоји с другим документом, с предлогом И. Гарашанина од 1 новембра 1867 год. који тражи, да се пре уласка у рат, регулише важно питање о наследнику престола. Ако ништа друго овај документ доказује непобитно тај факт, да „оружана акција“ није била одложена до 1 новембра 1867 год. [15]

---

[15] „Правителство Књаза Михаилово предузело је да изврши један задатак од великог значаја за Србију и за Српство, ког извршење исто је тако тешко колико и опасно.

У ланцу с другим документима и појавама онога доба овај је документат од велике важности за наше питање; али је он значајан за историју и с те стране што се, из забелешке И. Гарашанина на њему, види јасно у каквим је односима он стајао са својим друговима у министарству, и колико се је у њих могао поуздати.

И. Гарашанин мисли, — и то је ставио у забелешци на предлогу, — да је тај предлог био једини узрок, што га је Кнез Михаило одмах сутра дан, пошто је предлог министрима саопштен, од послова удаљио. Разлози дакле „личне природе“ како он вели, уклонили су га с послова, а шта И. Гарашанин овде под разлозима личне природе разуме, то знају сви који су послове онога доба изближе посматрали.

Пошто се је развео с Кнегињом Јулијом, Кнез Михаило смерао је да ступи у брак са својом сестричином од стрица кћери Анке Константиновићке, а унуком Јеврема Обреновића. И. Гарашанин и митрополит Михаило били су противни овом браку зато, што би он због блиског сродства био рђаво при-

---

Чини се, да већ није далеко време, кад оно мора формално ући и у само дело, и при свем том оно још и не помишља, а камо ли да је извршило једну од најглавнијих ствари, која би имала служити као темељ целој овој Његовој великој намери.

Ја разумем наследство Књажевског достојанства.

Србија се намерава поставити на чело Југославенске државе на Истоку, који положај она мисли за свагда себи осигурати.

Да је ово цел, о томе не може нико сумњати, нити ће икоја грана Југославенска томе противити се, јер Србија, према жртвама, које ће општој ствари принети, с пуним правом то и заслужује.

Но је ли могуће овакав положај Србији осигурати, без практично осигуране Династије? Ово начело, премда је на хартији код нас изречено, у ствари га никако нема; а не би ли Србија без овога, при најбољем успеху својих намера, видила се у једанпут у истом положају са провинцијама, које сад себи присајединити мисли? Не би ли она међу њима, налазећи се без осигуране Династије, могла постати исто тако друга, као и последња?

Треба ли да у овом останемо и даље у истом стању? Ја мислим да ћемо ми тек онда испунити нашу дужност, кад Србију и у овом смотрењу осигурамо и за ону најдаљу будућност, и то на сваки начин пре него би отпочели дело сједињења јужних Славена. Не треба изгубити из вида оне велике опасности, које би наступити врло лако могле, кад би народ, и сад овако како је, а камо ли сајужен са осталима и за најкраће време остао безглаван. Радимо све, али са овим нимало више не задоцњавајмо, ако нећемо да се кајемо, кад већ доцне буде.

мљен у народу, и што би бацио сенку на велики углед Кнежев, и у земљи и ван ње, а тиме у неколико отежао извођење великог народног задатка. М. Блазнавац и његови политички другови подржавали су Кнеза у његовоме смеру, а остали министри обично су онда говорили, да они нису позвани, да се у приватне ствари Кнежеве плећу.

Ми не бисмо примили радо улогу судије у овом спору између Кнеза и његовог првог министра. У важним приликама, у којима се је развијала друга владавина Кнеза Михаила сачувати неокрњен ауторитет Кнеза Михаила, постала је била, у истини, права политичка потреба. Али после свега, што смо од тог доба у нас доживели, изгледа нам данас, да је министар председник прецениo расположење народа, кад је дошао до закључка, да би од овакве женидбе ауторитет Кнеза могао претрпети знатан удар у народу. Нама се, на против, чини, да је министар, као државник, веома мало поклањао пажње стању Кнежеве душе, које стање сам Кнез у разговору с њим овако представља: „О кад би ви сви толико жртве хтели подносити,

---

Осигурана Династија колико је нужна за интересе саме Србије, овакве каква је сад, она је у равној мери нужна и за интересе осталих народа, који траже сједињења са Србијом. — Без овог, ми би створили једну само по изгледу лепу зграду, но која би без темеља била и од најмањег непријатног ветра стропоштала се, да се више никад не подигне.

Ствар сједињења, премда је са свим природна, ипак она неће бити тако лака, као што сад многи мисле. Чим први ентузијазм прође, чим опасност од спољњег непријатеља престане, појавиће се ту доста тешкости и онда, кад се буде имао центрум, око кога ће се народи сакупити; но те тешкости само ће се онда лакше отклањати, кад је Династија код нас утврђена, а то треба још сад учинити, ако хоћемо да задржимо Србији положај, који смо јој наменили, а са тим ћемо и целом јужном Славенству највећу услугу указати.

Не варајмо се да би се икад овака заборавност данашњем Правителству опростити могла, које познавајући убитачна следства, која би се, због ове оскудости, непремено изродити морала, није, при свем том, ништа чинило да ту оскудост накнади.

Ја дакле предлажем, да се на ово важно питање сва пажња неодложно обрати, јер је оно за Србију исто тако важно, као и сама цел, коју постићи намеравамо. Одговорност је на нама; пазимо да нам се не рекне: да смо познали шта треба, а да нисмо учинили кад треба; јер би нас потомство за оваку нехатост вечно проклињало“.[1]

[1] Једно Намесниковање од М. Гарашанина.

колико од мене тражите, наш би народ био најсрећнији на свету, али ја већ видим, да сам Кнез само зато, да никад не будем срећан човек“ [16]. И владари су само људи, а државници морају рачунати и с њиховим добрим, и с њиховим слабим странама.

Биће много приличније, да се у очима И. Гарашанина иза овог слабог разлога крије много озбиљнији. Он је у неколико страховао за свој утицај, и за велику народну политику, ако се овај брак закључи, и утицај Анке и њене котерије на Кнеза тиме ојача. У истини Анка је била опасан противник, без скрупула и патриотизма, и кад јој је пребацивано, да ће она с њеним наваљивањем на Кнеза, да га ожени са својом ћерком, дотерати дотле, да Кнез, можда и по други пут остави Србију, она је са свим хладнокрвно одговорила: „Са његовим милионима Кнез Михаило је свуда Кнез“. А њена котерија за угођену радњу балканских народа била је још много опаснија.

Овај предлог И. Гарашанина дао је прилике г. Јов. Ристићу да с две речи прикаже једно важно историјско питање, тврдећи за предлог да је био без предмета, пошто је Србија имала живог престолонаследника.

Нама се чини да је питање, у ствари, много заплетеније него како би га г. писац хтео представити. Сама та околност што Кнез Михаило, и његова влада, нису знали за тог наследника, није ли довољна да забуну баци у питање? Али и мимо тога, питање је веома сложене природе, оно се мора посматрати и оценити, и с тачке наших међународних односа, и с тачке нашега унутрашњег законодавства.

С тачке међународних односа питање о наследству на престо прекинуто је париским уговором, и по њему Србија није имала наследне него изборне владаоце.

С тачке нашег законодавства опет наследство престола било је утврђено у лози Обреновића, у мушком потомству, у правој линији, а у оскудици ове у побочној.

Овај спор између Србије и Порте, на чијој су страни биле гарантне силе, трајао је за све време друге владавине и Кнез-

[16] Забелешке И. Гарашанина.

Милошеве и Кнез-Михаилове, па и у самом часу кад је Кнез Михаило погинуо.

Очигледно је да предлог И. Гарашанина, који је ишао на то да Кнез Михаило назначи наследника престолу, није потекао из разлике која је постојала у том питању између сузеренске и васалне државе. Узрок његовој појави лежи искључиво у одредбама нашег законодавства које су то питање расправиле.

По закону о наследству Књажевско-Српског Престола од 1859 године, који се позива на стара народна закључења пре 1839 год., на она Св. Андрејске скупштине од 1858 год. и на султанов берат и хатишериф од 1830 год. Књажевско достојанство наследно је у племену Милоша Обреновића у мушком потомству по реду прворођења у правој линији, и тек кад у овој не би било лица за владу способних прелази на побочну линију. Овај закон допуњен је 1861 год. у толико што је узакоњен поступак и за случај кад би Кнез, без наследника, хтео кога тестаментом да усвоји за наследника престола.

Г. Јов. Ристић мисли, да је по овим законским наређењима Милан, син Милоша Јевр. Обреновића, из побочне линије, био наследник престола иза Кнеза Михаила. Влада Кнеза Михаила, на челу с Кнезом, мислила је опет да није.

Мишљење Кнеза Михаила и његове владе морало је бити искрено, а мишљење г. Јов. Ристића, и првог намесништва, могло је бити исто тако искрено, а могло је бити и политичком потребом, која је у осталом са свим разумљива, изазвато.

Исправно или погрешно, тек извесно је, да су Кнез Михаило и његова влада држали: да право наследства на престо, по одредбама закона од 1859 год., *почиње* од Кнеза Милоша и да вреди *само* за његово потомство.

Без овог кратког објашњења не само предлог И. Гарашанина, него и прокламација привременог намесништва, које позива народ да себи бира владара, као и схватање Кнеза Михаила и његове владе у овом, тако простом, а тако важном питању, остали би неразрешљива загонетка за историју.

Јов. Мариновић причао нам је о покушајима, које је И. Гарашанин с њиме у друштву предузимао код Кнеза Михаила,

да би означио Милана, сина Милоша Јевр. Обреновића, за наследника престолу. Кад му је први пут ствар поменута, Кнез је казао да још не зна шта се може очекивати од детета, а да он нема права да наметне српском народу владаоца, који о његовој срећи не би хтео водити довољну бригу. На други покушај одговорио је скоро у истом смислу; али кад су му ова господа и по трећи пут дошла с предлогом, он им је просто окренуо леђа и оставио их без икаквог одговора.

Кнез Михаило живео је за свој народ, то је цела истина, али ми не бисмо много ризикали, ако бисмо претпоставили, да су на његово решење, у овој прилици, осим бриге за народ, утицала и надања, да ће из новог смераног брака, може бити, имати и свога наследника, и онда би прерано назначење наследника престола само излишан посао стварало. Из истих разлога, по нашем држању, Кнез Михаило је одбио, да се у уговору који је закључен с Црном Гором, одреди наследник престола на случај ако би Кнез Михаило умр̏о без наследника.

При оваким расположењима Кнеза Михаила ништа вероватније, него да је предлог И. Гарашанина био Кнезу двојако непријатан. А очигледно је да је и И. Гарашанин с овим предлогом, пошто је у почетку онако већ био одбијен, хтео у два нишана да погоди: да учини крај интригама, које су се навезивале за женидбу с Кнежевом рођаком, и да врати целокупну пажњу Кнежеву на велики рад, који је предстојао. И при свем том, што овај покушај И. Гарашанина није могао остати без утицаја на расположење Кнежево према своме министру, ми бисмо опет били мишљења да нам је И. Гарашанин, у својој забелешци, само половину истине казао. Под утицајима изненадног и чудноватог начина, на који је удаљен из службе, није чудо што је он онога часа помишљао на непосредан повод, за који је држао, да је Кнеза на овај корак према себи покренуо. Међу тим из свију појава онога доба, ако се доведу у везу, излази јасно, да је положај Кнежевог првог министра у то доба био јако поколебан, и предлог његов могао је бити само претекст, да се прави узрок његовог уклањања од послова од јавности заклони. У овој оцени ми се слажемо с г. Јов. Ри-

стићем. — Кнез Михаило је сувише добар и увиђаван владалац, да би чисто из разлога личне природе могао уклонити из државних послова министра, који је био душа најважнијем народном раду у нашој новијој историји.

У правдању своје поставке, по којој би заједничка „оружана акција“ балканских народа била одложена на неодређено време још за живота Кнеза Михаила, г. Јов. Ристић налази се у много тежем положају од свога противника. Он је приморан да отимље већ утврђене положаје, док је другом довољно само да се брани. Овај по себи тежак положај, г. писац је још више отежао несрећним избором доказа, које је за одбрану своје теме истакао.

У реду доказа који се износе, најслабији су свакојако они, за које би се могло рећи, да су, у неку руку, опште природе, и које г. писац налази у неспособности балканских народа за заједничку политику. Историјски подаци, којима би г. Јов. Ристић хтео да докаже ту неспособност, не доказују у том погледу апсолутно ништа, и ми одиста нисмо у стању разумети, како је г. писац, у години 1876, дакле десет година доцније, могао рачунати на сарадњу Грчке и Румуније, кад су уговори, закључени за време владавине Кнеза Михаила, у очима целог света тога доба (1876) постали без важности. На то питање тако је гледала Србија, тако њени савезници, а тако и Русија. Тако схватање уговора од 1866 и 1867 год. побудило је кабинет г. Каљевића у год. 1876 да учини нове покушаје у Грчкој, Румунији и Црној Гори за закључење уговора сличних старима. Тако је исто схватио ствар и „акциони кабинет“ Стевче Михаиловића, који му је следовао, и у којем је г. Јов. Ристић заузео место министра спољних послова, и „по потреби заступника министра председника.“

Није право тражити од другог, што Србија не би била готова сама учинити, и г. писац имао би разлога за своје тврђење, само онда, ако би нам он данас могао рећи, да би намесништво пошло у рат с Грчком према уговору од 1867 г. да је она — Грчка — за време његове управе заратила с Турском.

Али далеко смо од такве политике. У години 1876 Србија је стала обема ногама на земљиште оне политике, коју г. Јов. Ристић и данас подржава, а не на земљиште заједничке политике балканских народа. Кабинет Стевче Михаиловића примао је импулс из Русије, а о свему осталом водио је слабо бриге. И то је тачка, на којој се најбоље показује разлика између политике српске у години 1867 и оне у години 1876-ој. *Без савеза балканских народа, Србија не би онда улазила у рат. Девет година доцније она је била готова да улети у рат без ичијег савеза.* Њој је било довољно што ју је једна велика сила на тај рат натоцињавала.

За наше питање, да ли је уговорена и већ спремна „оружана акција“ још за живота Кнеза Михаила била одложена, или није, ови су докази апсолутно без значаја. Истина, они би нам могли доказати, да је политика, вођена за време друге владавине Кнеза Михаила, била упућена са свим погрешним путем, да је била опасна, и неостварљива, али никако и то, да није ни вођена, а докази у опште за неспособност балканских народа за таку политику, само би нам то имали доказати. А како ни г. Јов. Ристић не пориче апсолутно, да је така политика вођена, питање може бити само у томе: да ли се је Кнез Михаило, сам, или у договору са својим савезницима, те политике одрекао, кад и на који начин, или ју је, као што г. Јов. Ристић тврди, на неодређено време одложио?

Штета је доиста, што је г. писац, у излагању ових разлога опште природе, прилично нејасан и неодређен, те нам тиме дискусију у неколико отежава. По његовом уверењу, које је најпосле и Кнез Михаило, као што он вели, морао стећи, заједничка радња балканских народа била је само празна машта, и у томе г. Јов. Ристић налази један од разлога, који су Кнеза Михаила покренули да „оружану акцију“ одложи. Кад би тако било у истини, изгледа нам да би било логичније, и разумљивије, да је Кнез Михаило таку политику коначно напустио, чим је стекао уверење да су балкански народи неспособни за заједничку радњу. Код онаквог разумног владаоца оваква радња, каку је г. Јов. Ристић представља, просто је несхватљива, а ни-

какви разлози нису изнесени, који би показали да је Кнез имао нарочитих основа да своје повлачење на том путу скрива.

Већ овде, као што се види, има неке нејасности, али она почиње постајати све гушћа, кад се г. Јов. Ристић лаћа трудног, и узалудног, посла да нам покаже разлику која постоји између „оружане акције“ и „акционе политике“, протежући значај ове разлике чак и на време намесничко. У овоме обележју „оружана акција“ и „акциона политика“, ако оне у опште могу имати каког смисла, ми нисмо у стању да пронађемо, за наш случај, ма каку разлику од практичне вредности. Акциона политика, која се одриче акције, или боље која спава, у нашим очима, права је бесмислица. Не треба заборавити, да је овде реч о заједничкој радњи балканских народа, и о „оружаној акцији“ и „акционој политици“ само у том смислу. Узмемо ли да је г. писац с акционом политиком, што се нама чини највероватније, хтео да означи основну мисао каке политике и њене главне тежње, а с оружаном акцијом њено извршење, онда нам се намеће питање: Какви разлози нагоне г. писца, да брани владавину намеништва од прекора, да је оно и акциону политику напустило, кад је оно било уверено, да је та акциона политика — заједничка радња балканских народа — само једна празна машта? Не дати се повести за маштама, мудрост је политичка, а не дело, које заслужује прекор.

У осталом, и у очима самог г. писца као да заједничка радња балканских народа није била вазда празна машта. Пишући о том добу владавине Кнеза Михаила у год. 1887, управо десет година доцније после ратова од 1876 и 1877 године, он преузноси идеју заједничке радње балканских народа, налазећи, „да се дух хришћана на полуострву не беше никада до те висине успео, да себи тражи спасење у заједници народа сродних и по прошлости и по садашњости“ [17].

Тако је писао г. Јов. Ристић пре седам година, али на ова нова умовања, чија се слабост, у односу на предмет који је ваљало доказати, опажа на први поглед, и у којима г. пи-

[17] Спољ. односаји Србије. Јов. Ристић.

сац после четврт века тражи доказе за расположење и оцене Кнеза Михаила пре четврт века, по свему судећи, навела га је двојака и са свим разумљива потреба. С једне стране хтео је да оправда, што је намесништво напустило правац Кнез-Михаилове политике; а с друге, да изјасни штетну политику ратова од 1876 и 1877 године, који су, при свем томе што су вођени у савезу с највећом европском државом, довели Србију у положај, у коме нити може да живи нити да мре.

На послетку то је лично гледиште г. Јов. Ристића, и он је сувише далеко на том путу отишао, да би га сада могао напуштати; *али то гледиште није никад ни за један тренут било и гледиште Кнеза Михаила и његове владе до месеца новембра 1867 године.*

За доказима опште природе долазе докази, који се непосредно вежу за наше питање о одлагању „оружане акције". На прво место обраћа нам г. писац пажњу на промену, која је наступила услед догађаја од 1866 год. у односима европских држава. Та је промена, вели он, приближила Француску Аустрији, и од пријатеља пребацила је у логор противника балканских народа; а на другом месту удара гласом на недовољну војну спрему за улазак у рат, и нашу и наших балканских савезника.

Истина је цела, да су се односи између европских држава, услед успеха пруског оружја у години 1866, нагло изменили. Победа на Садови уздрмала је стари ред, и изазвала нови размештај снага у Европи, и у новој ситуацији сваки се старао, да што пре, и што поузданије заштити своје интересе. Није тек приликом састанка царева у Салцбургу, него је још у времену преговарања о миру у Николсбургу Француска почела прилазити Аустрији. После Садове она и Пруска постале су, тако рећи, за ноћ непомирљиве супарнице. Русија је покушала том истом приликом у Паризу, да у друштву с Француском ограничи успехе Пруске, и одржи у животу постојећу немачку конфедерацију; али чим је видела, да се Наполеон III даје заваравати накна-

дама на Рајни, и да зато на Француску не може рачунати, она је прешла отворено на страну Пруске. Што се тиче Италије њена традиционална политика била је и онда и данас, без промене, на страни балканских народа.

С овом изменом у међународним односима европских држава, балкански народи изгубили су, истина дотле сталну, али свагда у извесним границама крећући се, потпору Француске. Међу тим, како је Русија била за њих, а Пруској је ова јако требала; то у самој ствари, за онда, та измена није испала на штету предузећа балканских народа. Аустрија је лежала обеснажена услед тешких удараца, које је претрпела, сумњајући готово у своју будућност, а Француска ни сама ни с Аустријом не би била кадра покушати, да се стави на супрот покрету балканских народа. На послетку, могло је бити чак и каких заједничких покушаја у Београду, да се стане на пут нашим ратним припремама, али се тада није могло помишљати, да се пође даље од простих протеста. Француску су у оном времену мориле много озбиљније бриге, како ће, на име, изаћи на крај с Пруском, која је отворено думенисала рату. У таком положају за Наполеона III била је мала ствар нудити Аустрији Босну и Херцеговину, које покрајине без победе, у осталом, нити је Француска у стању била дати, нити Аустрија опет узети.

Ова нова ситуација у Европи, која је ставила Пруску и Француску једну наспрам друге у претећи положај, дала је Русији прилику, да заузме у њој владајући положај. И доиста, када је плануо рат између Пруске и Француске, Русија га је својим држањем локалисала, и спречила Аустрију, да ма шта у корист Француске предузима, а своје ствари на Црном Мору, које су је тиштале још од Кримског Рата, том згодном приликом расправила је, не питајући никога.

Овако је наше мишљење о овом разлогу г. Јов. Ристића, али није искључено, да је Кнез Михаило могао мислити и онако како г. Јов. Ристић данас мисли, и онда не остаје ништа друго, него да потражимо праве мисли Кнежеве у самом његовом делању.

Највећи део рада на заједничкој радњи балканских народа извршила је влада Кнеза Михаила у времену од победе Пруске

у 1866 год. па до у јесен 1867 г., дакле *после промене*, која је у односима великих европских држава наступила. И кад не би било никаквих других доказа, ту би се нашао непобитан, очигледан доказ, да ова промена, у опште, није утицала на решење Кнеза Михаила.

Питање ратне спреме по својој природи вазда је релативна ствар; његова оцена зависи од оцене укупних прилика, у којима би се какав рат имао да води. Али и овде као и у прва два случаја г. писац следује у својој аргументацији истоме методу. Тврдећи, што му је, наравно, у овом питању врло лако, да балкански народи нису били довољно спремни за улазак у рат, главно му је, да посредно докаже, да су они тога ради, и саму мисао о рату напустили, или га, како он вели, на неизвесно време одложили.

Нема сумње, само лакомислени људи улазе у рат: кад нису, потпуно, за рат спремни. Међу тим, како у сваком рату има један који је лакомислен, а то је свагда онај, што је бијен; тако је, види се, и обмана у оцени ратне спреме, врло честа. Разлог, дакле, г. Јов. Ристића, изведен овим умовањем, не изгледа нам, сам за себе, довољан да прекине једно тако важно питање, као што је одлагање удешене, и на прагу већ стојеће радње.

Али овом приликом не може ни бити питање: да ли смо ми и наши савезници били потпуно спремни да ратујемо с турском царевином? Питање је само о томе: да ли су Кнез Михаило, његова влада и његови савезници *држали*, да су довољно спремни? Наше лично мишљење данас о тој спреми и о могућим изгледима на успех, као и мишљење г. Јов. Ристића, са свим су без значаја за питање: да ли је „оружана акција“ одложена или није? Г. Јов. Ристић спомиње, истина, да је Кнез Михаило знао још 1866 год. из онога, што је Комондурос казао о ратној спреми Грчке, да она није спремна за улазак у рат, али како је Кнез закључио уговор с Грчком за заједничку радњу у месецу августу 1867 год., дакле годину

дана *доцније,* то се види да овај разлог не може доћи у ред оних разлога, који су могли утицати на решење Кнеза Михаила, да акцију одложи. Истина г. писац примећује и то, да писани уговори нису могли дати Грчкој више снаге него што је има. Али зашто је онда Кнез Михаило, који је у години 1866 знао да је Грчка неспремна за рат, потписивао годину дана доцније уговор с њоме, кад је знао и то да тај уговор неће дати Грчкој више снаге но што је има? Ствар је веома проста; Кнез Михаило мислио је о овој ствари другојачије него што г. Јов. Ристић данас о њој мисли.

Кад је питање: да ли да се гази у рат? питања: о војној спреми, о општој ситуацији и о свима приликама, које би могле утицати на исход рата и његове последице, морају бити од меродавног значаја за сваки народ. И ми без резерве усвајамо гледиште, да се, услед нове и тачније оцене свих прилика, може од смераног рата одступити, у свима стадијама, које његовом отпочетку претходе.

Мишљење г. Јов. Ристића, да је Турска у оно доба била јача од свих балканских народа укупно, може бити и исправно. Толико је тешко предвидети исход каком рату! Али су Кнез Михаило и његови савезници држали, да су у свему дорасли да се с Турском мере, и да ће моћи с њом изаћи па крај ако се нико са стране не умеша. У борби са својим народима, коју је борбу изазивала њена злочеста управа, Турска је вазда имала мишљење образованог света противу себе. И ту је лежала главна снага балканских народа, а неизлечива слабост Турске. И кад је угушивала устанак у Србији и онај у Грчкој, Турска је могла да победи све друге тешкоће сем ове једне; и само зато што њу никад није била кадра да савлада, изгубила је најпре Србију, за тим Грчку и Румунију, а доцније и Бугарску, Босну и Херцеговину. Г. писац је некад мислио овако као и ми, кад је написао: „Била победилац или побеђена, она (Турска) је морала скоро свагда да затвара догађај концесијама, пошто се најпре против њих упорно борила.[18]

---

[18] Спољ. одношаји Србије. Јов. Ристић.

Српска
Централна
Библиотека
у Сарајеву

До темеља потресена узроцима разне природе и оворе на умору, у најновије време Турска показује доиста, зачуђавајућу отпорну снагу за своје самоодржање и необичну крепкост на бојном пољу. Али не треба сметати с ума, да је она од 1867 год. на овамо утрошила највећи део зајмова, што јој је Европа дала, на наоружање своје војске и на организовање своје војне снаге, и на суву и на мору; а у години 1867 Турска није била много боље спремна за рат него ми сами.

Србија и њени савезници познавали су тачно све те прилике, а нису се обмањивали ни у прецењивању помоћи, која би им од устанка у Бугарској могла доћи. Њима би доста било, ако би бугарски устанак сметао кретању турске војске, а нашој помагао. За таки и толики рад Бугарска је подесна земља. Али не стоји ни то, да у Бугарској онда није било никаког центра, који би узео покрет у своје руке. Ту је за то био главни комитет бугарски, који је становао у Букурешту, и из раније већ развијао своју радњу за ослобођење своје отаџбине. С тим је комитетом, као што смо напред видели, влада Кнеза Михаила водила преговоре.

Савети дакле, које граф Стахелберг, под утицајем зближења између Француске и Аустрије, и недовољне спреме балканских народа за улазак у рат, даје Кнезу Михаилу, позивајући га да размисли, не би ли било боље, да се „оружана акција“ одложи и сачека какав европски рат, нису могли бити потпуно искрени. Они су морали потећи из разлога са свим друге природе, а не из оних, који се у писму графа Стахелберга напомињу.

У овоме писму датум је нарочито од значаја. 18 децембра 1867 год. граф Стахелберг обраћа пажњу Кнеза Михаила на горе поменуте околности и упућује га, да размисли о њима. Међу тим много пре месеца новембра те године знало се је у Русији, кака је наша војна спрема, а знало се и за промену, која је услед пруских победа наступила у односима европских држава. И при свем том што су односи између Србије и Русије били у то доба веома интимни, никака примедба, која би се односила на ове околности, није учињена од стране Русије

до удаљења И. Гарашанина од државних послова. Сама та околност можда ће бити довољна, да се писмо графа Стахелберга не узме са свим буквално, тим пре што европски ратови, као што смо се већ могли уверити, у двема приликама — 1859 и 1866 год. — нису се показали подесни да се и Источно Питање покрене. Не изгледа ли, да бисмо били веома наивни, ако бисмо замислили, да је Русија просто пристала на наше планове, и да није имала у виду и своју источну политику. Из онога, што се налази у аутентичним документима, јасно се види: да је она до новембра месеца 1867 године живо радила, да се устанак спреми, и кад једном букне, да се као успешан покаже. Има чак трагова, да су много доцније под намесништвом чињени покушаји од стране руске дипломације, те да се сазна: шта намесништво мисли о политици, која је вођена за време владавине Кнеза Михаила, и колико је расположено да у њеном духу ради.[19]

Ствар би цела постала можда са свим јасна, кад бисмо имали у целини преписку између Кнеза Михаила и графа Ста-

---

[19] Услед прекида односа између Грчке и Турске генерал Игњатијев хтео је да сазна преко г. Богићевића, који је заступао агента у Цариграду, шта г. Јов. Ристић мисли о овој ствари. Ево шта пише г. Богићевић 2 декембра 1868 год.: „Кад сам г. Игњатијеву саопштио мишљење г. Ристићево о грчко-турском питању, он ми је за Н. Н. одговорио следеће: Ја сам мислио Србији услугу учинити, као што је и г. Ристић рачунао у почетку, кад сам послао Н. Н. и на овај начин предупредио да Албанију не експлоатише искључиво Грчка или Италија, почем је он хтео да иде у Месину и у Венецију. Да ову услугу учиним ја се нисам уздржавао од трошка, као што зна г. Ристић, али се даље ми не можемо ни ти смемо мешати, и Србији остаје да га употреби како јој њени сопствени и њених природних савезника интереси налажу. Што се тиче специјалне субвенције Н. Н., генерал каже да му се чини немогуће одредити, јер он треба да буде инструмент Србије, и Русија би рђаву услугу Србији учинила, кад би она с њим била у директном рапорту, и Ристић је, вели генерал, био овог мнења, кад је овде био, и имао је оторизацију од г. Гарашанина, да чини неке трошкове, које је генерал Србији уштедио. Њему се чини, у случају, ако конференција не успе апланирати грчко-турски конфликт, да би у интересу Србије било, а да се према Турској много не компромитује, да пусти Н. Н. да учини једну диверзију, и питао је за мишљење г. Ристића à titre de renseignement“.

Из ових примедаба види се, да је ондашње намесништво било далеко од ма каких покушаја за диверзије, и ако би их било, налазило је рачуна да оне падну на рачун Русије.

хелберга, а нарочито кад бисмо имали и одговор Кнеза Михаила на савете графовљеве; из одломака не да се свагда цела истина погодити. Штета је доиста велика, што се државна архива не држи довољно у реду, јер онда оваким нагађањима не би било места. Али у овом погледу, као и у другима, Србија је земља мимо остали свет. Њена најважнија архива развлачи се на четири стране света, и као год што нам је стара историја, већим делом, на гаткама и измишљотинама основана, имамо лепа изгледа да ће нам тако бити и с новом.[20]

У овом реду доказа г. Јов. Ристић истиче, на послетку, у одбрану своје поставке и ту околност, што је, како он вели, Грчка, изненађена успехом Србије у градском питању, закључила уговор са Србијом само зато, да јој веже руке за даље покушаје, или, у најмању руку, да заједничку акцију одложи.

Ми нисмо у стању погодити откуд г. писац зна, с каким је тајним намерама Грчка закључила уговор са Србијом; али ако би овде било места нагађању, није ли природније онда претпоставити, да је Грчка закључила уговор у циљу, да нашим савезом припрети Порти, и да тако без рата дође до Крита. То би нагађање у толико било приличније, што је политика застрашивања према Порти била на дневном реду тога доба: ми смо тражили градове; Грци Крит; Румуни су уређивали њихове унутрашње ствари, и постављали на бољу ногу њихове односе са сузеренским двором; Црногорци тражили су земље, па ма то било и под закуп. И сви су нечим претили, ко савезима, ко оружањем.

По нашем личном знању, а и по документима ево како је текла ствар закључења уговора с Грчком: У год. 1861 отпочети су преговори с Грчком за заједничку радњу, и ти су преговори од самог почетка због Македоније наилазили на тешкоће, које није било лако савладати. Између разних покушаја да се спор овај једном прекине, налази се у службеној кореспонден-

[20] Разматрајући поверљиву преписку онога доба у Министарству Спољних Послова, ми нисмо били у стању пронаћи документе, за које знамо лично да су постојали. Нисмо могли пронаћи ни саме президијале министра И. Гарашанина, за све време његовога последњег министровања.

ција један занимљив предлог самог г. писца, по коме би требало оттавити питање граница нерешено, и утврдити споразум на основи узајамног, са свим равномерног, повећања према броју популације, на прилику, ако би Грчка задобила 200.000 глава, да Србија не сме добити више и обратно. Овај предлог није имао среће и био је одбачен у Београду. Тек у год. 1867 уклоњене су с пута тешкоће, које су сметале Грчкој и Србији, да се споразумеју, и оне су уклоњене помоћу највишег утицаја у Петрограду за време посете, коју је краљ Ђорђе у то време руском двору учинио.

Сви документи онога доба, који се односе на заједничку радњу балканских народа, сви сувременици, који су у ту радњу били посвећени, сведоче, да је Русија тада својски потпомагала споразум између балканских народа, и зато нам изгледа невероватно, да нам је Русија бацила Грчку на леђа у том циљу, да нас у раду, који је она сама тако својски подржавала, омане и предузеће осујети.

И у самој Мариновићевој мисији у Паризу и Лондону 1866 год. налази г. Ристић доказа за мирољубива расположења Кнеза Михаила и његове владе према Порти.

Мариновић је био послат у Париз и Лондон у циљу, да француску и енглеску владу, које су моћно утицале у Цариграду, расположи за наше тражење градова и да их покрене, да нас код Порте потпомогну. Да би то лакше постигао, Мариновић је нашао за добро, да преда лорду Кларендону један мемоар, у коме је, како се види, обећавао и оно, што се није ни мислило ни могло одржати. Међу тим тај мемоар, неозбиљан и нерасудан у обећањима, коме је и Кнез замерио, [21] нити је ствари помогао, нити одмогао. Тамо су људи и сувише навикнути, да озбиљно гледају на сва озбиљна питања, те да би пред оваким оријенталским вештинама могли сву збиљу задржати. Енглеска нам је, истина, доста помогла у питању гра-

[21] Извештај Јов. Мариновића од 22 маја 1866 год. из Париза.

дова, али за цело не зато, што је веровала у обећања Мариновићева, да ће се Србија одрећи, да и даље ради на остварењу својих народносних задатака, него једино у тежњи, да бар за најкраће време задржи експлозију на Балкану. Ово нису само наши закључци; ово се утврђује све службеним радом оног доба.

Оваке природе мемоари, као што је Мариновићев — то г. писац мора знати — нису ништа друго до просто пледирање у извесном циљу. Искреност је њихова најслабија страна, а вештина убедљивости понајјача. И сам г. писац даје нам за то најбољи доказ, кад у свом разговору с Булвером, енглеским послаником, и за тим у своме мемоару, који је предао генералу Игњатијеву, о истом питању, напомиње, да би уступање градова Србији, донело са собом као природну последицу ограничење, па чак можда и укинуће српске народне војске, и ако ни Кнез ни његов први министар на таку концесију ни за један тренут нису могли помишљати.[22] Кад би г. писац имао данас самопрегорења, да прочита своје рођене извештаје, које је слао из Цариграда, у току од пуних шест година, он би се и сам морао зачудити, како у сто речи, које падну у дипломатским разговорима, мучно да су десет њих искрене и истините. Све је друго најчешће само византијска игра, која се често зачињава и шареним причама о црвеном врапцу, кад се на простодушне наиђе.

Ми смо се старали, да не оставимо без оцене ни један од докумената, и ни један од аргумената, којима се послужио г. писац у потврду своје поставке. О мишљењу прослављеног немачког историка Ранкеа нисмо мислили, да нам треба говорити с простог разлога, што овде није питање, да ли би могла успети радња балканских народа, о чему би Ранке, познавајући општу ситуацију Европе, могао доносити свој суд;

---

[22] Спољ. одношаји Србије. Јов. Ристић. „Кад нестану градови, престаће и потреба одбране“. И на стр. 404: „Ако би се опасност отклонила, није ли очевидно, да би се смањила и потреба одбране?“

већ је овде питање само о томе, и ни о чему више, да ли је она у ствари била одложена или није? А о тој околности ми смо овде надлежнији да доносимо правилну оцену.

Да нам се не би пребацила нетачност, ми смо у овом раду морали пратити г. писца стопу у стопу, и ако је такав начин излагања неподесан за читаоце, који воле сређене и груписане предмете. Ми смо се задржали нешто дуже на предметима, који могу изгледати читаоцу као сувише јасни и обични; али на то су нас принудили и велики значај питања, и важност г. писца, који о њима говори. Сад нам остаје још, да у кратко и у целини оценимо све доказе и наводе г. пишчеве, у вези једних с другима, а према да́тима, која нам сама службена радња пружа.

Ево како г. Јов. Ристић своју расправу завршује:

„Србија је истина добила градове без крви и жртава, али их је Порта уступила само под притиском тешких прилика па и онда старала се да дође бар *до моралних обавеза од стране Србије*, и то је разлог, који над свима разлозима говори, *да Србија 1868 год. није била на прагу рата.* Оружана акција била је одложена на неодређено време оног тренутка, кад је Србија градове примила. Да боље ствар објаснимо, поновићемо, да је корак за градове учињен тек онда, кад је краљевина Грчка одговорила, да није у стању, да уђе у војну акцију. И Србија је у толико пре могла дати мирољубива уверења, у колико су и њени пријатељи били решени, да одложе пресудну акцију без обзира на то, да ли постоје уговори или не“.

Тако говори г. Јов. Ристић у својој најновијој расправи. А ево како пише у својој другој књизи: „Спољ. одношаји Србије новијега доба“!

„Србија се дотле (до добитка градова) *„рационално“* могла кретати само у *тешњем* кругу жеља и планова, да српску војну акцију ослободи од препреке, коју би јој градови на пут стављали. Све, што би изван тога круга излазило могло би на себи носити печат патриотизма, топлоту поезије, наглост маште; али не и печат вероватности, рачуна и покушаја сагласних са снагом Србије. Тек пошто су из Србије изашли тур-

ски гарнизони, могла је српска влада, да баци свој поглед и преко граница кнежевине".

У размаку од седам год. г. писац мењао је из основа своје гледиште на ово важно питање наше историје новијега доба. У год. 1887 он је тврдио, да је влада српска тек по изласку гарнизона турских из Србије, „могла бацити свој поглед и преко граница кнежевине", што ће рећи да до тога часа није се могло ни помишљати *рационално* на заједничку радњу балканских народа, а данас нам опет тврди, да је заједничка „оружана акција" балканских народа, приликом тражења градова, била одложена, што ће опет рећи, да је та заједничка акција била склопљена и удешена још док су турски гарнизони боравили у Србији.

У једном тако важном питању историје г. писац ставља нас пред два различита гледишта, која се коначно и безусловно искључују, и он би нас заиста довео у тежак положај, кад бисмо ма које од двога морали усвојити. На срећу оба су гледишта погрешна. Прво је осудио сам г. писац, друго ћемо оценити ми, али и о првом дужност нам је да кажемо овде бар неколико речи.

„Спољашњи одношаји Србије", којима је г. Ристић испунио две књиге, садрже у себи већим делом његову, истина веома занимљиву, али само личну радњу, било публицистичку, било службену, и његове личне назоре у питањима у којима је он суделовао. Што је год он мислио, осећао, радио, говорио и чуо, изнесено је у најживљој светлости, све друго остало је у приличној сенци, тако да би судећи по његовим „Спољашњим одношајима Србије" центар, одакле је радња потицала, морао бити у Цариграду а не у Београду. Оваком спису можда би боље приличио наслов „Службене успомене г. Јов. Ристића".

Ми не мислимо, да и овај спис овде критици излажемо, ал нам је немогуће, да не учинимо једну важну напомену, која има везе с нашим питањем, а на име: да у спису заузима врло скромно место велики рад на заједничкој радњи балканских народа, и да се он тек само узгред спомиње, док се спо-

редна радња око тражења градова истиче на прво место, и представља, на послетку, као главни циљ политике Кнеза Михаила.

Г. писцу је било немогуће, да се од ових својих мисли радикално ослободи и онда, кад је оно прво гледиште већ био напустио и друго изабрао, и зато се оне крадимице, у разним облицима, провлаче кроз целу његову аргументацију, којом доказује, да је „оружана акција“ одложена, и њу, изгледа нам, само неразумљивом чине.

После ове кратке напомене, вратимо се на друго најновије гледиште г. писца, на одлагање „оружане акције“.

Г. Јов. Ристић тврди, да је Србија дала Порти моралне обавезе, кад је примила градове, и да је то разлог над свима разлозима, који говори, да је Србија „оружану акцију“ одложила. Кнез Михаило, вели он даље, није био човек, који би 1867 год. задао реч, да ће Србија бити задовољна и мирна, па одмах 1868 с Портом заратио.

Не може се порећи, да су доиста давата и Порти и Европи формална мирољубива уверавања, да ће Србија остати на миру ако јој се градови уступе; али с друге стране морамо и то признати, да се датима и фактима, службено утврђеним, доказује: да је у оно исто време, кад су давата така уверавања, рађено са свих двадесет поката, да се све спремй за скори улазак у рат противу Турске. Разне мисије већ су биле у послу на Цетињу, а с Грчком и Румунијом преговори прилазили су крају.

За нас је, морамо исповедити, овај моралан поглед г. писца на питања међународне политике са свим нов. Правилно разумевање интереса свога народа, и њихово остваривање свима, без изузећа, средствима и путовима до сад је важило као опште усвојено правило. Светска историја је препуна вероломства оваке врсте, па још пре неки дан у парламенту једне од најкултурнијих данашњих држава пала је реч: „да без вероломства ни један народ не постаје велики“. Ако ова изрека и не садржи у себи целу истину, она прилично осветљава историју. Али ако би моралу, како га разуме г. писац, доиста било место у међународним питањима, шта ће онда она кобна реч

„одмах“ између 1867 и 1868 г. Вероломство, остало би вероломство, па ма се оно и после 1868 г., а не баш одмах, догодило. Нас само зачуђава како г. писац није уочио да он, с његовим оваким моралом у међународној политици, доводи Кнеза Михаила у процеп између Скиле и Харибде. Ако би хтео, да буде каваљер према Порти, којој је обећао, да ће бити задовољан и остати на миру, Кнез би морао постати вероломан према Црној Гори и Грчкој, којима је задао свечану реч, па и сам потпис дао, да ће с њима у друштву заратити против Турске. Ако би, на против, хтео бити веран својим савезницима, морао би издати своје обећање дато Порти. Срећа само за карактер Кнеза Михаила, што племенитост, која се у овој прилици само по невољи истиче, нема овде никаквог посла. Кнежев рад може бити цењен као вешт или невешт, као правилан или погрешан, као користан или штетан, али ни у ком случају као моралан или неморалан. Било је једно време када је г. писац био у свему на страни нашег мишљења у овом деликатном питању, и како ми држимо, да је његово прво мишљење било исправно, то нам се неће, јамачно, замерити, што ћемо га овде изнети, исписавши неке прелазе из г. пишчевог извешћа од 20 фебруара 1867 г. његовом министру.

Критикујући начин, на који је султан дао Србији градове, уступивши их Кнезу Михаилу *на чување,* и пошто је налазио пре пет дана, да је тај начин по нас штетан, јер нам не да и *формално право* на градове, те тако оставља место могућности, да се опет гарнизони турски у њих врате; а само после пет дана, на против, доказујући: да је тако може бити боље, јер на тај начин нећемо плаћати накнаду за градове, он наставља:

„Сад, хоћемо ли примити решење Портино или не, зависи од онога, што даље мислимо чинити за нашу будућност. Ако мислимо остати при градовима, онда се можемо одупрети ограничењу и захтевати, да се и формално право на градове Србији остави, и ја се тврдо надам, да би успели. Но тада би имали не само да поднесемо материјалне жртве за откуп (?), већ би се време изгубило у преговорима, и Порта би нам могла

баш онда попустити, кад би нам њено решење могло невремено пасти. Не мислимо ли остати на самим градовима; *онда треба решење, овако како је да се прими* и то што пре, па да се даље настави. Само Високи Стеван могао је жртвовати своје отечество скрупулима личним и то још оним људима, који ништа не штеде и не поштују". И даље:

„Ако би се Кнез решио за примање, треба књажески пут што пре да се оствари, буде ли се решио за непримање, то не би требало објављивати, док се не би осигурали у ствари преговора с краљем грчким, и до извесности дошли, да су Грци за бој решени. На кратко, с примањем добро је похитати, а одбијањем пак оклевати".

Овај је извештај с више разлога доиста драгоцен. Историја ће достојно уважити мудре и државничке замерке г. пишчеве личним скрупулама Високог Стевана; али ће се и зачудити, зашто он код Кнеза Михаила хвали оно што Високом Стевану у погрешку уписује. Она ће у њему наћи непобитан доказ, да уступању градова Србији нити је претходило, нити следовало како одлагање великог народног предузећа. На послетку она ће се и насмејати чудноватој крајини, коју су Капућехаја и његов министар спремали да поведу против услова под којима су градови Србији уступљени.

Ово *велеважно* питање, да ли да се приме градови онако како су уступљени или не, које је заступник измислио а министар олако прихватио, само нас опомиње на народну пословицу: дали слепцу кобасицу, а он вели крива је.

У самој ствари градови су уступљени безусловно, и сваки разговор о условима била је излишна дипломатска гимнастика, коју је раздраганост услед неочекиваног успеха само могла изазвати. Кад су градови предани Кнезу Михаилу на чување, они су му предани на вечита времена, и стварно и правно; и турски гарнизони могли би се вратити у њих само онда, кад би Турска имала у овом веку силе, да на ново своја завојевања у Европи отпочне. А где је тај државник, који би у ту могућност данас веровао? У осталом, кад би Турска само могла,

она би по ново освојила и наше градове, и Пешту и Беч, и *формално право* слабо би нам у том случају било од користи.

Не, у збиљи није било ни најмање места размишљању; да ли да се приме градови, онако како су уступљени, или да се бољи услови траже, па било да се је Србија решила задовољити се градовима, било да је смишљала корачати даље. И у једном и у другом случају градови су били добро дошли, и требало их је примити оберучке.

На послетку данас је равнодушно за питање одлагања „оружане акције", шта ми, а шта г. Јов. Ристић мисли о моралној страни рада за време друге владавине Кнеза Михаила. Главно је: *да градови нису никад били крајњи циљ српској политици, ни за дуго ни за кратко време.* Њени су погледи тада шибали много више и много даље, градови су представљали један беочуг, и ништа више, у великом раду на уједињењу српске државе. Али је са свим излишно свако даље умовање и извођење закључака у овом питању. Најбоље ће бити, ако пустимо дела, да она сама проговоре.

У јесен 1866 год. сазвао је Кнез Михаило у конференцију: Илију Гарашанина, Јована Мариновића и Јована Ристића[23] у циљу, да се реши: не би ли било подесно, да се питање градова, које се од бомбардовања српске престонице непрестано потеже, посредним путовима, овом приликом и формално код Порте покрене. На то је И. Гарашанин изјавио зебњу „да случајно нећемо тим кораком *пробудити Порту* и учинити је много *подозривијом на наше припреме*", с друге стране, „*да би се тиме можда спречиле и охладнеле наше велике радње за рат противу Турске*"; и тек пошто је нађено, да овој зебњи нема места, решено је: да се учини корак код Порте за градове.

Овако исто као И. Гарашанин гледала је и Русија на ово питање. Она нам је желела успех, али се прво бојала, да ћемо

[23] Г. Јов. Ристић додаје још и Н. Христића. Спољ. односаји Србије.

ми добитком градова *„охладнети у ствари ослобођења хришћана“*, а осим тога бојала се, да ћемо у случају неуспеха, изазвавши већу позорност Порте на наше припреме, тим само наше предузеће отежати. Сам је Цар приметио Јов. Мариновићу у декембру месецу 1866 г. да би нас Русија од тог корака одвраћала, да смо је пре, него што смо га учинили, за савет питали. У томе духу говорио је Мариновићу и генерал Игњатијев, коме то ништа доцније није сметало, да после успеха сву заслугу за добитак градова себи припише. Овако стоји скоро од речи до речи у забелешкама Јована Мариновића о градовима. Нису дакле градови затражени од Порте, што се није мислило улазити у рат против Турске, те да се искамчи ма шта, ако се не могне да оствари велика намера, него, на против, појавиле су се чак зебње, да ли да се корак за градове и предузме, ако би отуда могле доћи каке сметње за улазак у рат против Турске. Истина је само то, да ми 1866 г. у јесен без савеза с Грчком нисмо мислили улазити у рат, а што се тиче нашег корака за градове, он је учињен у са свим другом циљу, а не да се рат, на који се мислило, тим тражењем замени.

Кад су сви покушаји, да склонимо Грчку, те да те јесени ступи с нама у савез у циљу заједничке радње, остали узалудни, да бисмо могли сачувати каква таква изгледа бар за будућност, и да бисмо поред тога одговорили на пребацивања грчке штампе, која су нам чињена, што пропуштамо тако згодну прилику, и не предузимамо ништа што би устанку критском могло помоћи, ми смо се решили да затражимо градове, те да на тај начин учинимо притисак на Порту. У овоме је садржана цела целцата историја разлога с којима су, у главном, градови онда затражени. То се види, истина мало завијено, и из онога, што г. Јов. Ристић о томе пише, али се то види са свим јасно, нарочито, из онога што је о истом питању Јов. Мариновић у својим мемоарима забележио.

И ако због тешких прилика, у којима се Турска налазила, није била искључена могућност, да наш корак буде успехом крунисан, нико у нас није онда у њега поуздано веровао, па ни сам г. Јов. Ристић, и ако би хтео, како нам изгледа из ње-

говог начина писања да се данас после успеха, тако узме. То сведочи ова његова депеша И. Гарашанину од $^{2}/_{14}$ јануара 1867 г.: „Извештаји из разних извора слажу се с мојим упечатљењима, да нема изгледа, да ће Порта напустити Београд". Мислило се: Порта види чему Србија циља, и онда шта би значиле концесије, које би нам она учинила у таким приликама?[24]

Није дакле наша кривица што смо ми добили градове, а Грци нису добили Крит. Ми смо били вољни, и на томе смо радили, да уортачимо с Грчком и наше заједничке успехе и наше заједничке недаће; али су грчки државници држали за много мудрије, да нам доказују: како је у интересу чисто нашем, да не пропуштамо ову згодну прилику и да без Грчке уђемо сами против Турске у рат. Комундурос писаше онда, да таке прилике као ова неће скоро бити; јер ако Грчка буде побеђена на Криту, она неће више моћи помишљати на рат, што ће бити исцрпљена и заморена, а ако би победила, неће опет хтети, зато, што ће бити сита. Ми смо овај пријатељски савет примили, само не у целини, јер уместо да Турској рат огласимо, ми смо од Порте градове затражили. Притисак је у истини учињен тим кораком на Порту, и што смо ми добили градове, а не Грци Крит, разлог је веома прост. Градови су били за Порту много јевтинији од Крита. Да смо ми Грке са свим послушали и кидисали сами у рат против Турске, онда би можда Порти био Крит јевтинији од Србије, и притисак би по свој прилици произвео друго дејство.

Са сувише велике вештине, која је граничила скоро простодушношћу, грчки државници оштетили су за онда и ствар

---

[24] Још у години 1861, приликом његове мисије у Цариграду, нашао је И. Гарашанин скоро исто расположење код Турака. Ево шта он о томе пише у свом извештају од 9 априла. „Што су до сад погрешке приписиване неразумевању проистичућем из глупости, то би се сад све приписивало намерама израчунатим и врло добро опредељеним. Друго се мислило о досадањим књазевима, а са свим друго о Књазу Михаилу. Овако једно мњење које се о нама има треба наравно да нам веома ласка, но со тим више морамо се старати да се то и у сваком делу осведочава." И даље, „Њој (Порти) се чини да је већ *бадава попуштати*, но да јој се треба у место тога спремати да се брани од опасности, коју она себи као неизбежну представља".

општу и ствар своје отаџбине; а да су могли уђи у савез и после изгубљене радње на Криту, то је се видело доцније, кад су уговор с нама закључили.

Да је овако текла ствар с тражењем градова, то потврђује у неколико и сам г. Јов. Ристић, кад вели: „Да се у тренутку предузетог саветовања у присуству Кнежевом показало неко колебање, и то не код Кнеза Михаила и његове целе околине, него једино код председника тадање владе.“ То се као што се види слаже с оним шта и Јов. Мариновић каже, само што је г. Јов. Ристић мислио, да није потребно, да нас упозна и с разлозима, с којих се председник тадашње владе колебао, а то је у целом овом причању једино важно.[25]

---

[25] Веома је занимљиво видети, шта г. писац пише пре седам година о тој истој конференцији у другој књизи „Спољашњи односаји Србије“:

„Према одзиву, који предлог беше нашао у Кнез Михаила имао се сматрати већ као примљен, ствар пак изгледаше, као да хоће да запне. Беше колебљивости и неверице у успех тога корака.“ Г. писац не налази, да би за саму ствар било од каквог интереса, ако би ушао овде у ближа објашњења ове тачке, па зато оставља будућности, да она расветли и пронађе разлику у мишљењима; која се тада јавише; он оставља ствар нарочито с тога, што је сам суделовао у овим пословима, па се *боји*, да се не би огрешио о државнике, који су стекли право, да их историја оцењује. На послетку, да би био потпуно праведан, он додаје: „да су Јов. Мариновић и Н. Христић били за корак“.

Ко се не би бојао огрешити душу, могао би овде доћи у искушење, да помисли: да г. писац с намером заклања овде овако невешто свога некадашњег шефа од могуће осуде историје, у очитом циљу, да би се показало, како је та осуда заиста заслужена. Он истина неће да нам каже разлоге због којих се колебање појавило, неће да изда који је то био од њих четворице, који се је колебао. Али да би опет био потпуно праведан, он нам каже: да то није био ни он ни Мариновић ни Н. Христић. Ова мала простодушност није ли просто класична?

Али кад није хтео г. Јов. Ристић, Јов. Мариновић казао нам је разлоге, с којих се је И. Гарашанин колебао. Том приликом није у осталом ни било питање о неверици или о веровању у успех, питање је било са свим друго и разлози министрови били су само разлози државнички, због којих И. Гарашанин, нема никакве потребе, да буде брањен пред историјом.

Овде би могло изгледати, да има неке контрадикције у раду И. Гарашанина, кад је у пролеће те исте године предузимао неке кораке код извесних гарантних сила за градове, и колебања, која сад показује, кад је покренуто питање да се они траже од Порте. Нама се чини, да се ова околност даје изјаснити тиме, што је уговор с Црном Гором у томе међувремену закључен, и што је тиме радња српска, у великом правцу, добила много одрешитији карактер.

Градови су затражени од Порте на крају 1866 г., а уговор с Грчком, у циљу заједничке радње, закључен је тек у јесен 1867 г., скоро годину дана доцније, него што су градови затражени. Из чега опет следује: да нисмо зато тражили градове, што нам је Грчка одговорила, да није у стању улазити у рат. Пре закљученог уговора, нити смо ми могли тражити од Грчке, да с нама улази у рат против Турске, нити је она имала повода, да нам о томе каква одговора даје.

А шта да кажемо за напомену г. писца, да је Србија у толико пре могла дати мирољубива уверавања у колико су и њени пријатељи били решени, да одложе пресудну акцију, без обзира да ли постоје уговори или не?

Где су ти докази, или бар наводи, да постоји *решење* код пријатеља, да се одложи пресудна акција?

Ко је о томе говорио и с ким? И где је преписка, која је о томе вођена? Без преписке није могло ништа бити свршавано, јер пријатељи нису били у Београду, и на послетку: Који су то пријатељи?

О одлагању на неизвесно време не може бити никаквих ни усмених ни писмених доказа за то, што одлагања у ствари није било; али, не обзирући се на то, у овом случају само би се могло о Црној Гори говорити, као о јединцатом пријатељу с којим је уговор онда већ био закључен. Као што смо већ видели, Грчка је ступила у савез тек у јесен 1867 год., и по томе она није могла бити *решена* на одлагање акције „без обзира да ли постоје уговори или не“, кад с њом никаквих уговора није било.

Што се тиче саме Црне Горе, с њом није била измењена ни једна реч, ни усмено ни писмено, о одлагању „оружане акције“ од онога часа, кад су градови затражени, па до оног кад су Србији уступљени. То ми лично знамо, јер смо све то време провели на цетињском двору у мисији, која је нарочито била намењена овој заједничкој радњи балканских народа.

Ако све ово не би било довољно да се самим догађајима и редом, којим су ишли, докаже, да „оружана акција“ није

одлагана, ево на послетку и непосредних доказа, који не могу оставити сумњу ни у чијој глави.

И. Гарашанин телеграфише Јов. Ристићу 2 фебруара 1867 год.: „Ма кака условија Турци за градове поставили, немојте им сметати, јер ови ће нам стање олакшати". Што ће рећи: главно је доћи до градова, а за друго гледаћемо.

На овај телеграм Јов. Ристић одговара 4 фебруара 1867 год.: „Био сам уговорио са француским послаником сметати услове, но сад следоваћу вашем налогу".

Јов. Ристић 16 фебруара 1867 г., говорећи о грчкој ствари каже: „да треба што пре извести на чисто ствар градова".

Већ поменуто писмо Јов. Ристића од 20 фебруара 1867 г. у ком стоји: „сад, хоћемо ли примити решење Портино или не, зависи од онога, што даље мислимо чинити за нашу будућност" и т. д. Па да би министра сачувао од погрешке, да га лични скрупули не би можда помели као оно Високог Стевана, он Стеванову радњу осуђује, што ће рећи, министра упућује, да прими градове, па при свем том, да продужи радњу на великом предузећу.

Телеграм И. Гарашанина од 27 фебруара 1867 г.: „Велика незгода што нисмо начисто са Грчком, јер онда би лакше решили, како да примимо одговор Портин. Ако се са Грчком споразумемо, или ако има изгледа, да ћемо се споразумети, онда је врло потребно час пре примити градове, *те да нешто времена прође између пријема и почетка главне намере.* У противном случају могле би се примедбе Порти чинити и ствар одуговлачити".

Телеграм И. Гарашанина од 28 фебруара 1867 г. заступнику у Букурешту: „У поверењу уверите Антонопула да путовање Књаза, које је постало вероватно, неће ни најмање променити наше намере, нити зауставити отпочету радњу с Грчком".[26]

На послетку ту је и предлог И. Гарашанина од 1 новембра 1867 год. којим се непобитно доказује да до тог датума „оружана акција" није била одложена.

[26] Антонопуло послат је био од стране Грчке да донесе Кнезу Карлу орден, и проучи политичку ситуацију.

У самом часу дакле, кад су се примали градови, вођена је најживља брига за улазак у рат против Турске.

С овим што је довде изложено, држимо да је питање о одлагању „оружане акције“ балканских народа, на неизвесно време, које је г. Јов. Ристић покушао да докаже, за историју коначно расправљено. Све је друго могло бити, само не одлагање, како га је г. писац представио. Тако одлагање не би се могло извршити без заједничког споразума свих уговарајућих страна, а тога споразума нигде нема. Али онда настаје питање: Кад није „оружана акција“ одложена, да ли стоји то, да је Србија 1868 год. стајала на прагу рата? Нама није могуће ни ово гледиште усвојити.

V

До ове тачке наше расправе посао нам је био доста лак, али како од два супротна гледишта нисмо могли усвојити ни једно, наша нас је критика задужила, да и ми наше мисли и закључке на оцену и критику изнесемо.

Ми отворено признајемо, да је наш положај у том погледу најтежи. За сад бар за наше гледиште не постоје никакви непосредни докази, и ми смо принуђени да га утврђујемо појавима, који су истина несумњиви, али којих се значај може тумачити на разне начине. Ми бежимо од погрешке, а не од критике. Али како се могу избећи погрешке, кад се чистим извођењем жели доћи до истине? Свакојако и нама су познати догађаји из доба о коме се пише, и историја има право, да чује и наша нагађања. А које ће гледиште на послетку бити усвојено, то ће зависити од доказа, који доцније буду изнесени, и који се данас, по свој прилици, на разним местима брижљиво чувају.

По нашем држању, које ћемо са свом отвореношћу овде изнети, и покушати, да га колико је могуће поткрепимо, у решењу Кнеза Михаила, да с Турском зарати, по угођеном већ плану, наступило је колебање још у јесен 1867 год., и услед тога и неки застој на отпочетом раду за улазак у рат. Од новембра 1867 г. до краја год. 1867, у коме времену само је довршивано оно, што је већ било отпочето, настаје кратко, мртво време у том раду, и та је почивка време премишљања и колебања Кнежевог.

Ми изводимо ову претпоставку из појава, које ћемо овде изложити; али пре желели бисмо: да се умотри тачно разлика, која постоји између одлагања „оружане акције“ на неодређено време, коју претпоставку г. Јов. Ристић подржава, и колебања у решењу за улазак у рат, и застој у раду услед тога, што ми као вероватно заступамо. У првом случају донето је о „оружаној акцији“ конкретно решење, она се одлаже на неодређено време; у другом, о њој још није ништа решено, али се у неколико застало с радом на њеном извршењу.

До састанка у Иванци у месецу августу 1867 г. између Кнеза Михаила и графа Андрашија, рад за улазак у рат продужаван је без прекида, истим правцем и скоро истим темпом. Од тога састанка све се скоро почиње мењати.

Полазећи у почетку лета 1867 г. ван земље, Кнез Михаило имао је намеру, да посети изложбу у Паризу. Али како се знало, да ће тога лета и султан Париз посетити, Кнежев је пут тако удешаван, да нити тамо затече султана, нити да се нађе у Београду кад се султан буде враћао у Цариград. Овако држање налагала је Кнезу ондашња политика наше земље. Добитак градова већ је био пробудио сумњу код наших савезника, да је Србија ставила у покрет све полуге велике балканске политике само зато, да би себи осигурала успех у питању градова, и ми, који смо на Цетињу добили глас, да су градови Србији уступљени, били смо очевидци узбуђења, које је тај глас и међу Црногорцима, и на самом двору произвео. Није се крило мишљење, да се је Србија том приликом користила Црном Гором, да градове задобије, нити се крила зебња, да се тим посебним успехом, од кога нико други нема никакве вајде, започета велика радња не заврши [27]. У овоме тону почели су писати и многи други словенски листови, а новосадска „Застава“ назвала је Кнеза Михаила просто „турским пандуром“ што је примио градове без крви. Ову сумњу у наших

[27] Овако стоји у ствари, и Јов. Ристић добро се вара, кад у телеграму, којим Кнез Никола честита успех Кнезу Михаилу, налази израз радости, коју је уступање градова Србији, у Црној Гори изазвало.

(Спољ. одношаји Србије. Јов. Ристић).

савезника, и у јавном мњењу требало је у корену пресећи, и зато је Србија избегавала, да јој састанком између султана и Кнеза Михаила даде нове хране.

Долазак султанов у Београд изгледао је онда тако неподесан за нашу политику, да би се покушало све што је могуће у границама пристојности, да се он осујети. Нама је лично пало у део да одемо у Беч, ту долазак султанов дочекамо, и да с његовим министрима удесимо шта треба, било за његов долазак у Београд, ако би Београд хтео да походи, било за почасти, које би му се указале, приликом његовог проласка дуж границе Србије, и поред тврђаве београдске. Ево каква су била настављења, која нам је И. Гарашанин дао том приликом: „Чини што знаш само да султан не дође у Београд“ и шалећи се додао је: „Пироћанче, ако успеш, добићеш први орден, који Србија буде установила“.

Долазећи у Беч, султан је већ знао, да Кнез није тада био у својој земљи. Он је у томе видео непажњу, а није немогуће да је нагађао и саме разлоге, који су Кнеза Михаила, тако дуго, ван земље задржали. Било како му драго, султан је показао да је незадовољан, и његови министри нису хтели ни да приме изасланика владе српске, који је до Беча пред султана изишао.

И овај догађај може послужити за *доказ да се после добитка градова продужује она иста политика која је дотле вођена била.*

Враћајући се с изложбе Кнез се је задржао неко време на своме летњиковцу у Иванци. Позвао је у госте И. Гарашанина, и овај му је у месецу августу тамо отишао. Пољско добро у Горњој Мађарској, Иванка, постало је важно место за српску историју. За време гостовања И. Гарашанина десила су се два веома важна чина: потписан је у самом Бечу уговор с Грчком за заједничку радњу, и Кнез је у Иванци примио посету графа Андрашија.

Дошав у Иванку граф Андрашија јавио се одмах Кнезу, и од осам часова у јутру до самога ручка остао је с њиме на само. После ручка граф се кренуо за Беч, а Кнез и његов

гост пут Београда. За време ручка није пала ни једна реч о политици, и ако су И. Гарашанин и граф Андрашија били стари познаници, још из оног доба кад су Мађарима и најмањи знаци пријатељства били веома драги, и ако су и један и други заузимали тако високе положаје у својим земљама. А сам Кнез Михаило, ни на путу, ни доцније у Београду, није никад ништа помињао о ономе шта је с графом Андрашијем у Иванци, за тако дуго време, расправљао. Ово што овде бележимо знамо из уста самог И. Гарашанина.

Док се не би отвориле тајне архиве бечког министарства спољних послова и царског двора, или док се не би предале јавности забелешке Кнеза Михаила, ако је каквих било, и ако су сачуване, с више или мање вероватности могу се правити разне комбинације и претпоставке о питањима која су могла бити предмет разговора између српског Кнеза и министра Хабзбуршке царевине, али у духу Кнеза Михаила ту је сазрела мисао о удаљењу И. Гарашанина из државних послова. Да је тако, данас се то потврђује и тим чином, што је Кнез Михаило у неколико, а можда и у целом пространству, поверио г. Јов. Ристићу, о чему су у Иванци вођени разговори, док своме министру, који је био душа целокупном доондашњем раду, није о томе ни речи прословио. Није ли вероватно да је Кнез, мислећи на могућу промену правца дотадашње своје политике, оставио у незнању о ономе, што се односило на промену министра од кога се мислио растати, а поверио се, и саветовао с човеком, с којим је рачунао да се у извођењу политике у новом правцу послужи. Природно је да И. Гарашанин према дотадашњем правцу рада не би могао усвојити нови правац, и Кнез је то морао знати.

Да се у нашој оцени овог догађаја не варамо, може послужити за доказ и ова околност. Г. Јов. Ристић био је на одсуству у јесен те исте године. Кад му је требало поћи на своје место, Кнез му је писао да изиште од свога министра још осам дана одсуства „које ће му овај ваљда дати“. По истеку ових осам дана г. Јов. Ристић отпутовао је без да му је Кнез казао узрок због кога га је био задржао. Наравно ни о

овоме није ништа знао И. Гарашанин. Очигледно, Кнез се је ломио с мишљу да ли још онда да замени И. Гарашанина с г. Јов. Ристићем, као што је то у месецу новембру мало доцније и учинио.

Жеља графа Андрашија, да се с Кнезом састане, која му је достављена непосредно из Салцбурга преко графа Хуњадија, а за време самог састанка Царева, довољан је доказ, да су Цареви на том састанку поклонили озбиљну пажњу ситуацији на Истоку. Аустрија морала је имати сигурна леђа на случај рата на другој страни, и зато су Цареви дали налог министру Андрашију, да о тој ситуацији с Кнезом Михаилом преговара. На жалост овај важан лист српске историје, као што рекосмо, остаће за дуго још за нас тајна.

Састанак дакле у Иванци морао је бити од веома великог значаја. Нису могли Цареви послати из Салцбурга графа Андрашија Кнезу Михаилу само зато, да му каже, како су се они зближили у политици што се тиче Истока, и како им није право што Кнез Михаило тамо мути; па ни зато, да га обрадују што Аустрија не би имала никаквог приговора да чини, ако би Србија, ма којим путем, добила Босну и Херцеговину.

Из онога, што нам је г. Јов. Ристић о том састанку, као поуздано, саопштио, могло би се закључити да су Цареви мислили дејствовати на Кнеза Михаила путем претње, али из онога, о чему се, по напомени Ристића, само говорило, да је на састанку био предмет разговора, могло би се с друге стране нагађати, да је било и добрих обећања. Међу тим морамо приметити, да ни претње ни обећања, по ономе шта г. Јов. Ристић каже, нису представљени у форми да би на дух Кнеза Михаила, и његово решење, могли утицати. Кнез је већ, и без тога, знао, да Аустрији није право шта ми по Истоку радимо, а био је уверен да су наши интереси и интереси Аустрије, и том приликом, дошли у сукоб. Он је знао напред да ће Цар Наполеон III саопштити аустријском Цару све, што смо ми покушавали, да би Француску за наше планове задобили. Он је знао да ће то Аустрију против нас окренути, али опет то га није ни поплашило, ни одвратило да уговор с Грчком не пот-

пише за само време састанка Царева у Салцбургу. Кнез је знао за зближење између Аустрије и Француске, али је у исто време знао и за зближење Пруске и Русије, и за традиционално пријатељство Италије. То је онда знао цео свет. Велика политика обично игра с отвореним картама у веома важним моментима, где ситни марифетлуци ништа не помажу.

По нашем уверењу само крупна, позитивна, обећања, у остварљивој форми, а не у оној, у којој се говорило да су чињена, могла су поколебати Кнеза Михаила да се за час заустави на путу, на коме је тако дуго, и тако поуздано корачао. Он дакле није могао озбиљно узимати и таква обећања. Али каква су онда могла бити она, која су му чињена у Иванци, и која су у његовом духу колебање произвела?

Била Аустрија решена да нам чини приговоре или не, Босна и Херцеговина морале су се оружјем задобити, и крвљу платити. Србија је могла ући у те две српске покрајине само после победе њене и њених савезника над турском царевином. Србија није сама била у стању да их оружјем задобије. То је врло добро знао Кнез Михаило, и зато обећање, да Аустрија неће чинити никаких приговора, ако би Србија ма којим путем добила Босну и Херцеговину, није могло бити озбиљно у очима Кнеза Михаила. Обећање дакле, које је могло утицати на дух и решење његово, морало је бити учињено у са свим другој, бар по изгледу, остварљивој форми.

Нема сумње обећања чињена су Кнезу Михаилу само за услуге, које су опет од њега тражене. И ако је тешко погодити каква су била обећања, није тешко пронаћи, шта се је могло тражити од Кнеза Михаила у накнаду за њих.

Од Кнеза Михаила могло је бити у главном тражено: *да сачува мир на Балкану*, док се не реши борба, која је између Француске и Пруске предстојала, те да би Аустрија имала потпуно слободне руке на другој страни. Дакле тражило се ни више ни мање него да Кнез Михаило напусти заједничку, већ утврђену и уговорену, радњу са својим савезницима, а за тако велику жртву мала би била наплата, што би Аустрија обећала да неће чинити приговора, за које сама Србија, кад би напу-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Али од тог састанка Кнез се је у својим мислима нашао на раскрсници између политике, коју је дотле водио, и правца, који му је у Иванци предложен. Поколебао се у своме дојакошњем решењу, да у одређено време зарати против Турске, а није се могао решити, да отворено удари путем нове политике; и ово колебање трајало је месецима.

Прва политика, и ако му је изгледала природнија, скопчана је била с више жртава, друга у толико лакша, што нисмо имали скоро ништа да радимо. На против били бисмо накнађени управо за наш нерад, и како би стање на Истоку остало недирнуто, у случају потребе, стара би се политика могла свагда наставити. Од прилике оваке су морале бити мисли, које су Кнеза час на једну час на другу страну приклањале. Од састанка у Иванци изгледа, да је Кнез нагињао првој, а с почетком године 1868 вратио се опет другој.

Једном речи, с доста вероватности може се узети, да је Кнез Михаило хтео да бира између две политике, и ако је за једну већ био ангажован; — није смео да напусти коначно прву, јер није налазио још рачуна, да без поврата приђе другој. Колебао се и размишљао, којим би путем било боље ударити за српске интересе; и по свој прилици изгледао је на прилике, које би му помогле, да се на једно или на друго реши.

Кад је у питању Босна и Херцеговина, дужност је владаоца Србије да се добро размишља; и ако би Кнез Михаило могао наћи начина, да с мање жртава, и сигурнијим путовима дође до тих покрајина, ми бисмо били последњи, који бисмо му то размишљање замерили. Само што се нас лично тиче, ми смо и онда мислили, а и сад мислимо, да су сви други путови, мимо заједничке и сложне радње балканских народа, проста обмана, коју ће сви балкански народи, а нарочито Срби, горким искуством платити.

Поред тога не може се порећи, да је за једну малу и слабу државу веома опасна политика, која би хтела да држи свагда два гвожђа у ватри, и само добро мњење, које је Кнез Михаило стекао о мађарским државницима, могло га је навести, да се за њом за неко време поведе. Занос није трајао дуго, али

је питање, да ли би Кнез Михаило, кад се је из заноса пробудио, нашао све на свом старом месту; јер на послетку није немогуће, да је његово колебање, и радња која му је следовала, и код његових савезника и код самих Руса сумње пробудило.[29]

Вратимо се редом на даље појаве, на којима смо ову нашу претпоставку засновали.

У месецу августу 1867 г. М. Петронијевић и ми добили смо налог да пођемо у Мехадију, где је имао доћи и грчки изасланик, те да ту с њиме потпишемо уговор о савезу с Грчком. Ми смо отишли из Београда право у Мехадију, а г. Петронијевић налазећи се ван земље, у повратку за Мехадију, састане се с грчким изаслаником у Бечу, и како је И. Гарашанин већ био у Иванци, уговор буде потписан у Бечу. Како је ради тога уговора ваљало знати кад ћемо моћи бити готови за улазак у рат, И. Гарашанин пре свога поласка за Иванку сазвао

---

[29] Руси су пратили с врло живим интересом наш рад и пре састанка у Иванци, али нарочито после. У пролеће год. 1866 Кнежева влада осетила је потребу да задобије француски и енглески кабинет за наше питање градова, и у том циљу послала је Јов. Мариновића у Париз и Лондон. Ова мисија није се допала Русима, и Кнез Горчаков покушао је да врати Мариновића с пута из Беча, и кад то није могло бити, он је тражио бар толико, да Мариновић без руског посланика у Паризу ништа не предузима. Овом приликом Мариновић је давао категорична мирољубива уверавања у име Кнеза и владе у Паризу и Лондону, а можда се је, у ревности да успе и иначе негде, н. пр. у румунском питању, претурио. Било ма чега ради тек његова мисија побудила је сумњу у Руса према нама. Телеграм Стремоукова, који је Шишкин И. Гарашанину саопштио и одговор овога од 20 маја 1866 г. показују, и колико је та сумња била озбиљна, и колико је министру било стало да се оправда: Нас само зачуђава, да је И. Гарашанин, иначе врло смотрен државник, могао оставити Русе без претходног обавештења о мисији Мариновића. Ево тога значајног телеграма и писма које му је следовало:

„Из неких речи које су се измакле г. Мариновићу за време његовог бављења у Бечу, ми предпостављамо, да он није разумео нашу политику наспрам Србије. Она се није променила и остаје к'о што је и била. Да би се изјаснио овај неспоразум, по мом држању, била би врло корисна усмена објашњења. Мариновић могао је лако доћи до нас, тим лакше што је већ био у другим престоницама. Кажите г. Гарашанину, да ми уважавамо поверење, које према нама показује, и трезвеност којом оцењује праве интересе своје отаџбине“.

је министарску седницу, којој смо и ми присуствовали. У тој седници требало је одредити тај рок. Раније М. Блазнавац, министар војни, тражио је да му се одобри, да извесну суму новаца може потрошити на војне спреме без контроле Државног Савета, и тек кад је приближно означио рок, до кога ће са спремом бити готов, тражење му је одобрено. У овој сада седници имао је Блазнавац да покаже у колико је искупио задату реч. Међу тим М. Блазнавац признао је отворено, да он није готов са спремом, и на наваљивање његових колега, који су га сви без изузетка прекорима обасипали, и питали кад може бити с њом насигурно готов, одговарао је: да он више

На овај телеграм И. Гарашанин одговорио је:

„У колико сам више био уверен да између нас и кабинета царског постоји потпуна сагласност у оцењивању политичког стања Европе и држања, које за нас од туда произилази; у толико сам више и непријатније додирнут телеграмом г. Стремоухова. Нужно је дакле да што пре престане свака сумња у овом смотрењу, која у осталом не може ништа бити друго до плод неспоразумлења. У ствари наше оцењивање политике царског кабинета према Србији није се ни у чему променило, нити је поуздање наше у њега и најмање потрешено. Између мене и г. Мариновића постоји у томе она иста сагласност, која постоји између мене и вас. Извештај г. Мариновића из Париза, као и моји доцнији усмени разговори с њим, доказују то најјасније. Ова сагласност у оцењивању ствари и догађаја, и поуздање у политику царског кабинета према Србији једини су узрок, што г. Мариновић није и у Петерсбург ишао. Да смо и најмање сумње осетили у овом смотрењу, или да нам је и најлакши миг дат, да би добро било, да се г. Мариновић да видети у Петерсбургу, г. Мариновић похитао би, да одговори тој потреби, чиме би своје личне осећаје особито задовољио. Данас имамо искрено да жалимо, што није тако учињено; јер тиме би се за цело отклонило једно неспоразумлење, које, и ако је моментално, ипак је за наше осећаје врло непријатно.

Ја вас молим г. Шишкине. да настанете, што пре растурити сваку сумњу, која се могла породити у духу вице-канцелара. То вам неће ни мало бити тешко према познавању, које имате о мислима Кнежевог правителства, и о сматрањима личним г. Мариновића. Наше сумње и наше плашње могле су се односити на догађаје, који би се могли догодити изван наше воље, и изван заједничког рачуна, никако пак на расположење царевог кабинета према нама, у који постоји потпуна вера и код Кнежевог правителства и код свију његових чланова.“

А две промене министара спољних послова у нас, које су једна за другом брзо следовале, пробудиле су сумњу и код наших савезника Грка. Зах, који је тога доба био у Атини пита 11 декембра за значај доласка Петронијевића за министра спољних послова, и тражи да му се телеграфски инструкције пошљу.

не може одређивати никакав рок. Том приликом казао му је И. Гарашанин скоро од речи до речи ово: „Има већ неколико година, како ја заваравам људе за почетак рата од пролећа до пролећа, а таквој радњи мора бити једном краја. Кнез ће имати да бира између мене и министра војног; јер ја мислим да је дошло време кад се рат одлагати не да.“

И Кнез је у месецу новембру те године отпустио из службе И. Гарашанина, а задржао министра војног, који није био у стању ни да искупи задату реч, ни да даде нову, кад може бити готов с војном спремом.

У месецу августу 1867 године турска власт напала је с војницима на аустријску путничку лађу „Германију“, која је код Рушчука уз обалу приспела, и у њој, на очи целог света, убила из пушака Бугарина Јованчу Војнова, или Војводова, не сећамо се добро, и српског држављанина Цветка Павловића тенећецију, родом из Београда. Митхад-паши сигурно је било достављено, да су то биле бунџије, који су за Бугарску пошли, и зато их је дао обојицу, онако мртве, вући кроз градске улице, да би свет застрашио. Аустријска влада с места је збацила свог консула у Рушчуку, и тиме га казнила што није стао на пут тој повреди међународног права, а српска влада затражила је од Порте задовољења за убиство свога поданика. За српску ондашњу политику овај је случај био добро дошао. Нама је ваљало показати нашим савезницима, да добитак градова није био крајњи циљ наше политике, и да смо ми тврдо решени да не напуштамо угођену заједничку радњу на Балкану. Зато је начин, на који смо затражили од Порте задовољење, био са свим категоричне природе. Кнез Михаило одупирао се да се ова ствар тако енергично тера.

Радећи у истом духу да наше односе с Портом што више затегне, и да се то јавно зна, министар наилази и на примедбе свога заступника у Цариграду.

$^{14}/_{26}$ октобра 1867 год. министар телеграфише заступнику: „штина у својој седници једногласно благодари Кнезу за

сва дела његове владе, изјављујући да је народна војска увек готова вршити његову вољу и своје опредељење. Кнез одговара да су жеље народне и његове једне". На ову депешу одговара г. Јов. Ристић сутра-дан: „Јуче сам имао с Фуад-пашом пространа објаснења, којима сам успео успокојити Порту, но ваша синоћна депеша осујетиће сав мој труд. *Не разумем кака је потреба била слати ми онако отворен телеграм*".

Заступник, који ће за петнаест дана постати министар спољних послова, и ако је био врло ратоборан 1862 год. кад ништа није било спремно за рат, изгледа сад да се је прилично расхладио.

Чим је И. Гарашанин био уклоњен, г. Јов. Ристић, већ као Кнежев министар спољних послова, полазећи за Београд, нашао је за добро да ствар Рушчучку с Портом наравна, и то тако, да је мати убијеног Цветка добила хиљаду гроша месечне пензије, а од задовољења држави српској, за повреду међународног права, није било ни спомена. Ово је био први чин новог министра спољних послова Србије у његовом новом звању.

И. Гарашанин тражи прилике да затегне односе с Турском, а Кнез Михаило, на против, пристаје да их његов нов министар одржи у најбољем стању, па макар се мало и од достојанства земље очепило. — Ми овде не судимо, ми износимо сам факт, из кога се опажа разлика у погледима између Кнеза и његовог првог министра на нови правац, којим се политика упућује.

Те исте године, у јесен, Кнез Никола изјавио је жељу да дође у Београд, у посету Кнезу Михаилу. О доласку Кнеза Николе у Србију било је чешће говора на Цетињу, док смо се и ми још тамо бавили, и само је војвода Мирко налазио да му за онда није било време. На велико изненађење И. Гарашанина Кнез Михаило показао се одлучно противан том састанку. Сва наваљивања И. Гарашанина, који му је представљао, како би такав поступак с Кнежеве стране могао повредити праведну осетљивост Кнеза Николе, ослабити савезничке везе, и можда

наудити и самом великом предузећу, остала су без успеха. Долазећи непосредно из двора у министарство, И. Гарашанин бацио је депешу на сто с речима: „Напиши одговор Кнезу Николи да од састанка нема ништа“. На нашу примедбу да се тако лаким срцем не напушта једна велика политика, и не руши дугогодишњи рад, на коме је Србија утрошила и толико муке и толико пара, — И. Гарашанин рече нам скоро нервозно: „Ја сам чинио све шта сам знао, сад ако можеш ти иди Кнезу па га убеди“. Кнезу Николи јављено је да се састанак одлаже због Скупштине, која је била на прагу, а Кнез би желео да је сав на расположењу свога госта. О састанку није више било ни помена. Кнез Никола већ је разумео одговор како треба.

За време Скупштине у Крагујевцу, на скоро после тога, Кнез Михаило изазвао је једном приликом, при ручку, разговор о предстојећем рату против Турске. На ручку били су: И. Гарашанин, Ђоша Миловановић саветник и М. Блазнавац, познати министар војни. Ђоша Миловановић и Блазнавац били су одлучно против рата, а Кнез Михаило само је ћутао, није проговорио ни речи ни за ни против. И. Гарашанин закључује из овог случаја да се је Кнез Михаило у свом духу колебао, да л' да иде даље путем којим је дотле ишао, или да стане. Ово нам је сам И. Гарашанин казивао.

У почетку месеца новембра 1867 год. после Скупштине, Кнез Михаило отпушта једним својеручним писмом И. Гарашанина из државне службе. Ни у писму, ни приликом растанка Кнез није прословио ни једне речи о узроцима тога отпуштања, и нама је остављено да их данас, у вези с другим појавима, нагађамо.

Удаљење И. Гарашанина од послова у приликама, у којима се Србија налазила, сувише је важан чин, те да би се могао узети као обична замена једног министра другим у ре-

довним приликама. Кнез Михаило имао је велики глас у земљи и ван земље, али се је опет поред њега видео и И. Гарашанин, нарочито ван Србије на њега је много полагано.[30] Није дакле никако чудо, што је његово удаљење од послова изван уског круга, у коме су плеткариле присталице госпође Анке, рођаке Кнежеве, изазвало велико изненађење, а још мање је чудо, што су сви, који су били посвећени у ондашње послове наше земље, у том удаљењу угледали и саму промену правца у политици.

Тако су исто морале схватити удаљење И. Гарашанина од послова и Грчка и Црна Гора, па и сама Русија.

Ако се овде сетимо шта је говорио цар руски Јов. Мариновићу, приликом његових мисија у години 1861 и 1866, онда ћемо лако разумети и његово нерасположење, што је И. Гарашанин од послова удаљен, и његову резерву, која је после тога догађаја према Кнезу Михаилу наступила. По себи се разуме, да је граф Стахелберг био само спроводник, којим су царска расположења допрла до Кнеза Михаила.

Русима није било тешко погодити, да су између Кнеза Михаила и графа Андрашија вођени важни разговори у Иванци. Они су могли и то знати, да Кнежев министар председник И. Гарашанин о њима ништа не зна. И како су они имали вере у И. Гарашанину, и на њега много полагали, са свим је био близу закључак: да Кнез Михаило ради нешто с Аустријом, што се од Руса брижљиво скрива. Додајте томе, да је онога доба заступао Русију у Београду г. Н. Шишкин, коме су наши послови, и наши односи, до ситница били познати, и за кога није могла бити никака тајна оно, што је могла радити она мала али жива котерија, која се око Кнежеве рођаке савила, и из петних жила запињала, да првог Кнежевог министра обори.

Обазривост је у политици прво правило мудрости, па кад

---

[30] Овде нарочито пада у очи она осетна разлика у тону, што се тиче саме личности И. Гарашанина, у мало пре цитираном телеграму Стремоукова. Руси се љуте на мисију Мариновића, али им је стало да у исто време кажу Гарашанину, да уважавају његово поверење и да он правилно оцењује послове своје отаџбине.

се ни ми слаби нисмо онда безусловно предавали Русији, при свем том што нас је она на сваком кораку подржавала, зашто онда не би Русија нашла узрока, да посумња у искреност Кнежеву према њој, у овим појавима, које смо до сад побројали? И из те сумње могли су потећи савети Кнезу Михаилу, да размисли: не би ли било боље, да се оружана акција до бољих прилика одложи. У новој ситуацији Русија је на сваки начин хтела, да дегажира своју одговорност.

И само позивање г. Јов. Ристића, да замени И. Гарашанина у вођењу спољне политике, може у неколико да поткрепи наше гледиште, да је у духу Кнеза Михаила наступило колебање. И. Гарашанин био је оличени представник заједничке политике балканских народа, а г. Јов. Ристић тражио је, пре свега, чврсто постоље за своју будућу важност у земљи, а за то су унутрашња питања много подеснија од спољних. За време свога дејствовања у Цариграду „дукатовац", који је ломио бојна копља с либералима од 1858 год., нашао је начина, да пређе у њихов логор, и кад је Кнез Михаило, на сувише кратак начин, учинио крај његовом првом министровању, коло људи од 1858 год., које је правило дивљу опозицију радњи Кнеза Михаила, поздравило га је као човека „челична карактера."

Погледи дакле г. Јов. Ристића били су поглавито управљени на питања унутрашње политике; његов друг М. Блазнавац није био за рат, а његови нови пријатељи од 1858 год., с малим изузетком, тражили су, да се пре свега она питања расправљају, која могу дати власти и положаја. Ту лежи прави разлог, што је г. Јов. Ристић, још за само време док се је Кнез бавио у Цариграду, учинио му предлог, да се питање о уставу стави на дневни ред.

С више страна овај случај може бити од значаја за историју, и зато га овде бележимо. Ево укратко шта је о њему забележио Јов. Мариновић!

За време док се Кнез Михаило бавио у Цариграду г. Јов. Ристић предложио је Јов. Мариновићу, да траже од Порте:

„Један ферман садржаја тог, да можемо наш устав правити и прекројавати по нашој вољи“. До чуда изненађен Јов. Мариновић приметио му је, да би то било напуштати с наше стране једно већ у практици стечено право, јер ми правимо сами себи устав, како нам је воља, још од 1861 год. Па кад је тако, рекао је г. Јов. Ристић на то: „За што се не би онда приступило изради устава у потпуној форми“? Тако постављено питање постаје питање са свим унутрашње природе, и о њему може онда бити разговора, приметио је Јов. Мариновић.

Услед таког одговора г. Јов. Ристић позвао је Јов. Мариновића, да заједнички покрену то питање код Кнеза. Из првих речи, које је г. Јов. Ристић изговорио, Мариновић се је уверио, да је г. Ристић, као обично тако и у овој прилици, Кнезу раније, и на само, о предлогу већ говорио. Он се је на име овим речима обратио Кнезу: „Мариновић има неке важне примедбе против мога предлога, но и он пристаје, да се предлог узме у претрес.“

Кад је дакле Кнез позвао г. Јов. Ристића, да у министарству спољних послова замени И. Гарашанина, њему су већ били потпуно познати његови погледи и на спољну и на унутрашњу политику земље, и та је политика продужена и пошто је г. Јов. Ристић уклоњен из министарства. И по оном што знамо од г. Јов. Ристића, и по ономе што је забележио Јов. Мариновић извесно је: да је Кнез дао налог, да се ради на нацрту новог устава, и да је тај нацрт већ у седницама министарским пре убиства Кнежева био претресан.

И ако не мислимо, да су напредне установе сметња извођењу народносних великих задатака, опет зато није могуће два тако важна посла вршити у једно исто време; и уставно реорганисати земљу унутра, и створити уједињену српску државу, и Кнез Михаило морао је то осећати.

Још само две околности па смо свршили с појавима, из којих смо покушали извести закључак, да је у духу Кнеза Михаила, после састанка у Иванци, наступило колебање.

За време последњих дана министровања И. Гарашанина стигла су у Београд два делегата главног бугарског комитета из Букурешта, да дефинитивно с нама утврде и последње припреме за заједничку радњу која је предстојала. Ондашњи заступник министра спољних послова није могао ништа да учини у послу, због кога су делегати били дошли у Београд, и они су одавде кренули даље у Петроград с уверењем, које су нам, у осталом, изјавили, да је с уклањањем И. Гарашанина од државних послова промењен и правац политике у Србији.

Мало за тим, али пошто је И. Гарашанин већ био уклоњен од државних послова, дошли су у Београд и изасланици из Загреба. Хрватске патриоте стајале су с владом Кнеза Михаила у тесној вези, и многи је од њих после састанка Царева у Салцбургу последице тога прилично осетио. Али су те везе прекинуте, чим је И. Гарашанин из министарства иступио. Нови министар спољних послова г. М. Петронијевић по упуству његовога шефа, председника министарства г. Н. Христића, дао је тој господи јасно разумети, да Србија не мисли продужити политику, која је вођена за време министровања И. Гарашанина. И од тог часа до данас Србија није никад више могла ступити у озбиљан додир са Хрватском, тим више, што је, од времена окупације Босне и Херцеговине, Хрватска дошла у центар радње јужних Словена, док је Србија потиснута са свим на окрајак.

До краја године 1867 Кнез Михаило стајао је на раскрсници између два пута, не решавајући се коначно ни за један ни за други; а тога доба већ има знакова из којих се даје закључити, да се је почео враћати на стари пут. 17 декембра 1867 год. он је наредио први лов око Рушња, и на исти позвао и И. Гарашанина, а 19 јануара 1868 год. наредио је други који је отпочет око Топчидера, и преко Гроцке продужен до Смедерева. И на овај други лов био је позват И. Гарашанин, и Кнез Михаило пролазећи кроз Гроцку био му је два дана

гост.[31] Из разговора, које је том приликом водио Кнез Михаило са својим бившим министром, овај је закључио, да се је Кнез по ново почео занимати великом политиком, и тражити начина, како да је у покрет стави.

У овом лову десила се и једна шаљива епизода. Састанак Кнежев с И. Гарашанином, који је живео усамљен у Гроцкој, дао је М. Блазнавцу добре муве. Већ уз пут враћајући се у Београд, где је дошао из лова и И. Гарашанин, он је чинио покушаје, да се с њиме измири, бацајући сву кривицу, за оно што је било, на опоро поступање Гарашаниново према њему. М. Близнавац имао је у истини потребу, да се мири с И. Гарашанином. Ствари Анкине котерије почеле су у оном времену већ да се заплећу, и његов положај код Кнеза да се квари.

Кад су на крају априла, или у почетку маја, војни комисари полазили у унутрашњост земље, да прегледају војску и њено стање, пошао је с њима и Љубомир Ивановић, доцније пуковник и министар Кнеза Милана. При поласку Кнез Михаило дао му је *изречан* налог, да забележи у рапортима све, што буде приметио да не ваља, било у организацији војске, било у њеном оружању, додавши, да је он издао налог министру војном, да му све рапорте доноси *нерасپечаћене*. Овом је наредбом била запечаћена судбина М. Блазнавца. Ово знамо од самог Љ. Ивановића.

На дан два пре убиства Кнеза Михаила И. Гарашанин провео је читава три часа код Кнеза, и за то време вођен је разговор о заједничкој политици балканских народа. При растанку Кнез је рекао И. Гарашанину, који је полазио за Беч, да се тамо не задржава дуже но што му је неопходно нужно, и да му се јави чим се врати с пута. На дан два доцније Кнез је погинуо. Ово нам је казивао сам И. Гарашанин уочи убиства.

---

[31] „Српске Новине“ бр. 163 од 1867 и бр. 13 од год. 1868.

* * *

Два су само начина могућа, да се објасни радња Кнеза Михаила од састанка у Иванци па до његове смрти. Ми смо један овде изложили. Други би био онај г. М. Гарашанина, и састојао би се у томе, да је Кнез Михаило до саме своје смрти стајао стално без колебања уз уговорену, заједничку политику балканских народа. Али онда, код тако разборитог владаоца, остало би необјашњиво за историју, зашто је он у навече саме радње уклонио од државних послова човека, који је био душа тој великој политици, у кога су веровали и Русија и српски савезници, и тиме ризиковао, да све помете, и да веру у његову искреност код њих поколеба?

Зашто је после проласка г. Јов. Ристића кроз министарство позвао за министра спољних послова лице, коме је све оскудевало за ову велику радњу?

Зашто је и даље задржао за министра војног М. Блазнавца пошто се је уверио, да није у стању да му војску за рат спреми?

Зашто није примио Кнеза Николу, већ ризиковао, да повреди његову праведну осетљивост?

Зашто је, на послетку, пристао, да се ствар Цветковог убиства изравна на начин, који није улазио у оквир његове тадашње политике?

Све су ово тешка питања, која би пред историјом морала остати без одговора, ако се у Кнезу Михаилу не би пронашло неко са свим ново, нама непознато, лице.

Србија, која познаје добро Кнеза Михаила, не може да усвоји ово друго нагађање, ма каке погрешке да су чињене у овоме важноме добу наше историје. Српски ће народ с основом вечито веровати, да је Кнез Михаило безгранично љубио своју отаџбину, и да је свагда био готов све жртвовати за њену величину, па и своје најнежније осећаје срца.

Мисао балканске заједнице не може бити празна машта, она је једина здрава мисао и сада у овом корову ситничарења, и претераног неговања личних интереса, који је иза Кнеза Михаила Србију обузео. Доста је за Кнеза Михаила, што је ту мисао јасно умотрио. Он нам је тиме показао једини пут на коме Србија може имати своју самосталну, народну политику; јер савези, које би балкански народи везивали посебице с појединим великим силама, само су варљиве сањарије, које би, као што он вели, вратиле балканске народе систему васалства у новом облику. И, ако би било доиста суђено, да ова једина здрава мисао у политици балканских народа остане празна машта, неће зато бити крива ни трагична смрт Кнеза Михаила, ни намесништво, као намесништво, биће мо криви ми сви што смо неспособни, да као самосталан народ живимо и опстанемо.